

ครูเหมเจติยานุรักษ์เป็นเจ้าคณะเมือง มีพระฐานา 5 รูป ปกครองทั่วไป ในคณะรองทั้ง 4 ได้แก่ พระครูกาชาดิ พระครูกาเดิม พระครูการาม พระสมุห์สีแทนที่พระครูกาแก้ว แต่ละตำแหน่งมีพระฐานา 3 รูป ปกครองคณะละแขวง คณะแขวงรูปหนึ่งปกครองวัดรูปละ 12 วัดบ้าง 13 บ้าง และเจ้าอธิการวัดปกครองพระสงฆ์แต่ในวัดของตน¹

เมืองพัทลุงเดิมพระครูอริยสังวรเป็นเจ้าคณะเมือง มีเจ้าคณะรอง 4 รูป ปกครองเหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราช แต่ในเวลานั้นพระครูเจ้าคณะเมืองกับพระครูกาแก้วและพระครูกาเดิมยังว่างอยู่เหลือแต่พระครูกาชาดิกับพระครูการามเจ้าคณะรองเท่านั้น ครั้งเมื่อพระรัตนมุนีได้จัดการปกครองคณะสงฆ์ เมื่อ พ.ศ. 2441 ได้จัดให้พระปลัดเอียดเป็นพระครูมณฑลกิจย์ปาฎิกร ให้เป็นผู้ดูแลคณะแทนเจ้าคณะมณฑลดังกล่าวแล้ว ทำให้พระครูการามกับพระครูกาชาดิซึ่งเป็นผู้ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรถือพัทธศัสมิ์สมณศักดิ์สูงกว่า แต่อยู่ภายใต้การปกครองพระครูมณฑลกิจย์ปาฎิกร พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) จึงเห็นว่าควรปรับปรุงให้มีพระครูอริยสังวรเป็นเจ้าคณะเมือง 1 รูป มีพระครูเจ้าคณะแขวง 3 คณะจะเป็นการดี เพราะเมืองพัทลุงมีอยู่ 3 อำเภอหรือ 3 แขวง คือ แขวงกลาง 1 แขวงอุดร 1 และแขวงทักษิณ 1 ถ้าได้มีพระครูเจ้าคณะแขวงปกครองอยู่คณะละแขวงจะเป็นการดี ทั้ง 3 แขวง รวมขึ้นกับเจ้าคณะเมืองการปกครองคณะสงฆ์จะเรียบร้อยขึ้น²

ส่วนเมืองสงขลานั้นพระครูรัตนโมลีเป็นเจ้าคณะเมืองและการคณะแขวงกลางกับแขวงฝ่ายเหนือด้วย พระครูญาณโมลีเป็นเจ้าคณะแขวงปละท่า พระสมุห์เอียดวัดแจ้งแทนที่พระครูธรรมโมลี เป็นเจ้าคณะในหัวเมืองขึ้นเมืองสงขลา พระครูวิสุทธิโมลีเป็นเจ้าคณะฝ่ายธรรมยุติมี 11 วัด ระเบียบการปกครองอื่นๆ ก็เป็นแบบเดียวกับเมืองนครศรีธรรมราช³

ส่วนพระสงฆ์และวัดในปี พ.ศ. 2442 มณฑลนครศรีธรรมราชมีจำนวนวัด 594 วัด พระสงฆ์ 3,336 รูป สามเณร 298 รูป และศิษย์วัด 4,839 คน ซึ่งแยกรายละเอียดตามหัวเมือง ดังตารางที่

¹พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนากับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478. หน้า 45.

²เรื่องเดิม. หน้า 45 - 46.

³เรื่องเดิม. หน้า 46.

ตารางที่ 7 แสดงจำนวนวัด พระภิกษุสงฆ์ สามเณร และศิษย์วัดในมณฑล

นครศรีธรรมราช พ.ศ. 2442

เมือง	จำนวนวัด	จำนวน พระสงฆ์	จำนวน สามเณร	จำนวน ศิษย์วัด	หมายเหตุ
นครศรีธรรมราช	297	1,360	142	2,405	ธรรมยุต 19 วัด
พัทลุง	110	409	84	849	ธรรมยุต 1 วัด
สงขลา	154	1,214	71	1,197	ธรรมยุต 11 วัด
	11	101	-	107	
	22	252	1	281	
รวม	594	3,336	298	4,839	ธรรมยุต 31 วัด

ที่มา : พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2448 มีหลักฐานแสดงจำนวนวัดในมณฑลนครศรีธรรมราช แยกรายละเอียดตามหัวเมืองและอำเภอ แต่ไม่ปรากฏจำนวนพระสงฆ์

ตารางที่ 8 แสดงจำนวนวัดในปกครองของหัวเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา และเมืองพัทลุง เมื่อ พ.ศ. 2448

ที่	รายชื่อเมือง/อำเภอ	จำนวนวัด	หมายเหตุ
1	<u>เมืองนครศรีธรรมราช</u>		ในสมัยนี้อำเภอชะอวดเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอ
	อำเภอกวางเมือง	75	ร้อนพิบูลย์ และอำเภอหัวไทรเป็นส่วนหนึ่ง
	อำเภอร่อนพิบูลย์	50	ของอำเภอปากพนัง มีวัดที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่ม
	อำเภอฉวาง	15	ทะเลสาบสงขลา จำนวน 41 วัด
	อำเภอทุ่งสง	15	
	อำเภอกลา	30	
	อำเภอปากพนัง	83	
	อำเภอสิชล	18	
	รวม	286	

ที่	รายชื่อเมือง/อำเภอ	จำนวนวัด	หมายเหตุ
2	เมืองสงขลา อำเภอกลางเมือง อำเภอเหนือ อำเภอปละท่า อำเภอจะนะ อำเภอเทพา อำเภอกลางเมือง (ธรรมยุต) อำเภอจะนะ (ธรรมยุต) อำเภอปละท่า (ธรรมยุต) อำเภอเหนือ (ธรรมยุต) อำเภอกลางเมืองพัทลุง (ธรรมยุต) อำเภอปากพะยูน พัทลุง (ธรรมยุต)	51 59 55 21 9 5 5 3 1 1 1	วัดคงคาสวัสดิ์และวัดท่ามะเตือ ตั้งอยู่ใน เมืองพัทลุง เป็นวัดธรรมยุตขึ้นกับ เมืองสงขลา
	รวม	211	
3	เมืองพัทลุง อำเภอกลางเมือง อำเภอทะเลน้อย อำเภอปากพะยูน	57 29 23	
	รวม	109	
	รวมทั้งหมด	606	

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศร. 7.1/1 รายชื่อวัดในมณฑล
นครศรีธรรมราช พ.ศ. 2448.

จากหลักฐานจำนวนวัดในมณฑลนครศรีธรรมราช 606 วัด เป็นวัดที่อยู่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา จำนวน 361 วัด แยกเป็นวัดคณะสงฆ์มหานิกาย 345 วัด คณะสงฆ์ธรรมยุต 16 วัด การจัดแบ่งจำนวนวัดของเมืองต่าง ๆ ในสมัยนี้ยังมีความสับสนไม่ค่อยลงตัวมากนัก เนื่องจากการแบ่งเขตการปกครองหัวเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา และเมืองพัทลุง มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เช่น พ.ศ. 2450 โอนตำบลทะเลน้อย ตำบลตะเคียน ตำบลหัวป่า ตำบลตำโรง และตำบลบ้านพร้าว (ป่าพะยอม) รวม 5 ตำบล จากอำเภอพังไกร (หัวไทร) จังหวัดนครศรีธรรมราช มาขึ้นกับอำเภอทะเลน้อย (ควนขนุน) จังหวัดพัทลุง¹ พ.ศ. 2453 - 2454 ได้โอนตำบลตำโรง ตำบลตะเคียน ตำบลหัวป่า ไปขึ้นอำเภอรโนด จังหวัดสงขลา² เป็นต้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สถิติเกี่ยวกับจำนวนวัดของแต่ละเมืองแต่ละปีไม่แน่นอน นอกจากนี้ในแต่ละปีก็มีวัดที่เกิดขึ้นใหม่อยู่เสมอ เช่น พ.ศ. 2466 จังหวัดพัทลุง มี 103 วัด³ จังหวัดสงขลา มี 238 วัด⁴ พ.ศ. 2467 จังหวัดสงขลา มีวัดในปกครอง 254 วัด⁵ เป็นต้น

การจัดการปกครองคณะสงฆ์บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในระหว่าง พ.ศ. 2441 - 2442 ของพระรัตนมุนี (แก้ว) และพระรัตนธัมมุนี (ม่วง รตนโช) ในครั้งนี้มีลักษณะการปกครองที่ปรับปรุงเพื่อให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) มีการแบ่งการปกครองออกเป็นเมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน การแต่งตั้งพระครูเจ้าคณะแขวงพระอุปัชฌาย์และเจ้าอาวาส ในสมัยนั้นค่อนข้างจะเป็นประชาธิปไตยมากคือให้พระสงฆ์และประชาชนในท้องถิ่นเป็นผู้เข้ามามีส่วนเลือกกันเอง ดังเห็นได้จากการแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงจะให้บรรดาเจ้าอธิการวัดซึ่งมีอยู่ในตำบลนั้นเลือกกันเป็นเจ้าคณะแขวงรูปหนึ่งและหลายตำบลรวมขึ้นกับพระครูรูปหนึ่ง ถ้าจะเทียบด้วยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ เจ้าอธิการเหมือนผู้ใหญ่บ้าน เจ้าคณะแขวงเหมือนกำนัน และพระครูเหมือนนายอำเภอปกครองกันโดยลำดับ⁶ ซึ่งมี

¹ลีลาช ถาวโรจน์. สภาพอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2496. 2496. หน้า 40.

²เรื่องเดิม. หน้า 41.

³หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศร. 7/37. บัญชีคณะสงฆ์มณฑลนครศรีธรรมราช (9 ก.ย. 66 - 20 ก.ย. 67).

⁴หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศร. 7/34 ส่งบัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรในจังหวัดสงขลา (9 - 18 ต.ค. 66)

⁵หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศร. 7/37. บัญชีคณะสงฆ์มณฑลนครศรีธรรมราช (9 ก.ย. 66 - 20 ก.ย. 67).

⁶กรมศิลปากร. เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่เจ้าพระยาบรมราช (เป็นสุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 115 - 125 (พ.ศ. 2439 - 2449). 2520. หน้า 366.

ตัวอย่างให้เห็นในการแต่งตั้งเจ้าอธิการนุ้ย วัดกุฎี (วัดสุวรรณวิชัย) อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ใน พ.ศ. 2442 ครั้งที่พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) มาตรวจการพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการแต่งตั้งเจ้าอธิการนุ้ยเป็นเจ้าคณะแขวงไว้ว่า

วันที่ 25 ได้ไปตรวจวัดนั้น ๆ ดังมีแจ้งในบาญชีหมายเลข 9 นั้นแล้ว ในตำบลนั้นเจ้าคณะแขวงขาดไป จึงได้ชี้แจงให้พระครูการาม พระปลัดเอียด พระปลัดหนู ประชุมเจ้าอธิการในตำบลนั้นให้เลือกจัดตั้งเจ้าอธิการนุ้ยวัดกุฎีเป็นเจ้าคณะแขวงหาความชอบใจของเจ้าอธิการทั้งปวงในตำบลนั้น¹

ส่วนการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ในสมัยนั้น เมืองนครศรีธรรมราช มีพระอุปัชฌาย์ 28 รูป เมืองพัทลุง มี 3 รูป เมืองสงขลา มี 22 รูป ดังที่พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ได้กล่าวถึงพระอุปัชฌาย์ในหัวเมืองนครศรีธรรมราชไว้ว่า

ในเมืองนี้มีอุปัชฌาย์ถึง 28 รูป คือ พระครูคาเดิม วัดบุญณารามรับพระราชทานสัญญาบัตร 1 พระอุปัชฌาย์บัวทองวัดคำเสก 1 พระอุปัชฌาย์สังข์วัดบางโดนด 1 พระอุปัชฌาย์แก้ววัดใหม่ 1 4 รูปนี้ได้รับตราเสมอธรรมจักร์ นอกจากนี้ 23 รูป ไม่ได้รับตราเสมอธรรมจักร์ เป็นแต่เจ้าคณะก่อน ๆ มีหมายอนุญาตให้เป็นอุปัชฌาย์²

การแต่งตั้งพระภิกษุเป็นพระอุปัชฌาย์ในสมัยนั้น ถ้าเป็นประเภทสามัญคือพระภิกษุรูปนั้นยังไม่ได้รับสัญญาบัตรจะต้องได้รับตราตั้งจากเจ้าคณะมณฑล แต่ถ้าประเภทวิสามัญคือพระภิกษุรูปนั้นเป็นชั้นสัญญาบัตรต้องได้รับตราตั้งจากเจ้าคณะปักษ์หรือสมเด็จพระสังฆราช พระอุปัชฌาย์ทั้ง 28 รูปของเมืองนครศรีธรรมราชบางรูปก็มีความรู้วัตรปฏิบัติดีดีมากบางรูปก็ยังไม่ดี ดังที่พระรัตนธัชมุนีได้กล่าวไว้ว่า

เมื่อสอบสวนดูในคุณสมบัติของพระอุปัชฌาย์ทั้ง 28 รูปนั้น เห็นว่าไม่ได้รับตราเสมอธรรมจักร์ บางรูปน่าชมมาก ที่เลวทรามบ้างก็มีแต่น้อยรูป อุปัชฌาย์ที่ได้รับตราเสมอธรรมจักร์นั้น อุปัชฌาย์บัวทองวัดคำเสก 1 รูปพอใช้ได้ นอกจากนั้นค่อนข้างจะหลวมมาก

¹พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478. หน้า 23.

²เรื่องเดิม. หน้า 48.

การที่เป็นเช่นนั้นจับเหตุได้ว่า เติมถ้าเจ้าอธิการรูปใดที่เจ้าคณะเห็นสมควรแล้ว จะส่งตัวเข้ามาให้รับตราเสมอธรรมจักร ณ กรุงเทพฯ เจ้าอธิการรูปนั้นไม่สมัครเป็นอุปัชฌาย์ เพราะมีความเห็นกันเสียว่าถึงจะได้รับตราเสมอธรรมจักรเป็นอุปัชฌาย์ขึ้นครั้งหนึ่งจะเอาผลประโยชน์คุ้มอะไรก็ไม่ได้ เมื่อพระครูเจ้าคณะส่งตัวเข้ามาไม่ได้แล้ว ก็เป็นที่ลำบากของราษฎรอุบลนครเป็นอันมาก พระครูเจ้าคณะจึงได้อนุญาตให้เจ้าอธิการที่มีคุณวุฒิสมควรนั้นเป็นอุปัชฌาย์ไป คู่มือฝ่ายหมายประกาศอยู่ การเรื่องนี้แก้ไขยาก'

ในเมืองพัทลุงมีพระอุปัชฌาย์เพียง 3 รูปเท่านั้น ได้แก่ พระครูกาชาติ พระครูการาม และพระครูมณฑลภิกษุปาฏิการ เนื่องจากมีพระอุปัชฌาย์น้อย หากบางครั้งพระอุปัชฌาย์เหล่านี้ป่วยไข้ก็จะอนุญาตให้พระอธิการอื่นในวัดนั้น ๆ ไปนั่งเป็นพระอุปัชฌาย์ทำการบรรพชาอุปสมบทแทนพระอุปัชฌาย์เป็นครั้งคราว ครั้นจะเลือกพระภิกษุสงฆ์เหล่านี้เข้าไปรับตราเสมอธรรมจักรเพื่อตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ก็หาตัวไม่ได้² ส่วนเมืองสงขลาพระภิกษุสงฆ์มหานิกายมีวัตรปฏิบัติค่อนข้างจะเรียบร้อยกว่าพระมหานิกายในเมืองนครศรีธรรมราชมาก ส่วนพระอุปัชฌาย์ทั้ง 22 รูปนี้ไม่ได้รับตราเสมอธรรมจักร เหตุขัดข้องก็เช่นเดียวกับเมืองนครศรีธรรมราช³ พระอุปัชฌาย์นี้ถือได้ว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในวงการพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นผู้ให้การบรรพชาอุปสมบทเป็นผู้ให้กำเนิดพระภิกษุสามเณร เป็นผู้อบรมสั่งสอนพระภิกษุสงฆ์ผู้บวชใหม่ จึงทำให้พระอุปัชฌาย์เป็นที่เคารพนับถือของพระภิกษุสามเณร และประชาชนทั่วไป ดังนั้นการคัดเลือกพระอุปัชฌาย์ทางคณะสงฆ์จึงมักจะฟังเสียงของพระภิกษุสงฆ์ ผู้นำท้องถิ่นและประชาชนในท้องถิ่นเสมอมา

ส่วนการเกิดขึ้นของคณะสงฆ์ธรรมยุตในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้เกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2423 ที่วัดมัทธมิมาวาสหรือวัดกลาง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา สมัยที่พระครูรัตนโมลี (มาศ) เป็นเจ้าอาวาสวัดยายศรีจันทร์หรือวัดมัทธมิมาวาส (พ.ศ. 2416 - 2426) เริ่มจากใน ปี พ.ศ. 2422 เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น) เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาได้นิมนต์พระเถระคณะธรรมยุตจากวัดต่าง ๆ เช่น วัดโสมนัสวิหาร กรุงเทพฯ เป็นต้น ออกมาประกอบพิธีกรรมที่เมืองสงขลา โดยฝ่ายบ้านเมืองจัดให้พักอยู่ที่วัดชายเขา (เชิงเขาตังกวน ปัจจุบันเป็นวัดร้าง) เมื่อพระเถระคณะธรรมยุตได้กลับเข้ากรุงเทพฯ แล้ว ในปี พ.ศ. 2423 ได้มีพระภิกษุวัดต่าง ๆ ในเมืองสงขลา รวม 18 รูป เช่น พระมั่ง พระกิมเส้ง วัดยายศรีจันทร์ พระจันทอง วัดสระเกศ

¹พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478. หน้า 48 - 49.

²เรื่องเดิม. หน้า 52.

³เรื่องเดิม. หน้า 52.

พระใหญ่ วัดโคกจันทอน (วัดเพชรมงคล) เป็นต้น ได้เดินทางเข้าไปกรุงเทพฯ ทำนุัตติกรรมใหม่ที่วัดโสมนัสวิหาร โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธิศิริ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระภิกษุธรรมธาดา (แจ้ง) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระภิกษุเหล่านี้ได้พักจำพรรษาอยู่ที่วัดโสมนัสวิหาร เป็นเวลา 1 ปี เพื่อศึกษาระเบียบแบบแผนวินัยฝ่ายธรรมยุต จนมีความรู้ความเข้าใจเป็นอย่างดี เนื่องจากพระภิกษุทั้ง 18 รูป ล้วนเป็นพระเถระมาก่อน ประกอบกับมีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อคณะสงฆ์ธรรมยุต เมื่อได้ศึกษาระเบียบแบบแผนวินัยเป็นที่เข้าใจดีแล้ว สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธิศิริ) จึงอนุญาตให้คณะสงฆ์ดังกล่าวออกมาอยู่ประจำ ที่วัดยายสัจจันท์หรือวัดมัชฌิมาวาสและให้พระมิ่ง ซึ่งเป็นผู้ได้นุัตติกรรมก่อนและอยู่ในฐานะผู้อาวุโสเป็นผู้ควบคุมทำนองเจ้าอาวาส ภายหลังได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูรัตนโมลี (มิ่ง) (พ.ศ. 2424 - 2426) ต่อมา พ.ศ. 2426 พระกิมเส็งได้เป็นพระครูรัตนโมลี (กิมเส็ง) เจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส (พ.ศ. 2426 - 2431) ส่วนพระจันทองต่อมาได้รับสมณศักดิ์ที่พระครูวิสุทธิโมลี (จันทอง) เจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส (พ.ศ. 2438 - 2453)¹

หลังจากคณะสงฆ์ธรรมยุตมาตั้งมั่นที่วัดมัชฌิมาวาส คณะสงฆ์ได้มีความเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับ และได้ขยายคณะสงฆ์ออกไปตามวัดต่างๆ เช่น วัดคอนรัก วัดเขาราม วัดท้ายยอด วัดน้ำขาวนอก วัดน้ำขาวใน จังหวัดสงขลา เป็นต้น ส่วนจังหวัดพัทลุงได้ขยายมาตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุตครั้งแรกที่วัดคงคาสวัสดิ์ วัดประดู่หอม และวัดภูผาภิมุข ประมาณ พ.ศ. 2441 - 2455

การปกครองคณะสงฆ์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเริ่มเปลี่ยนแปลงมากขึ้นหลังปี พ.ศ. 2445 เมื่อรัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 การตราพระราชบัญญัติฉบับนี้ขึ้นใช้ก็เพื่อปรับปรุงการปกครองฝ่ายพุทธจักรให้เรียบร้อยดีขึ้นกว่าเดิมหลังจากได้ปรับปรุงการปกครองฝ่ายอาณาจักรเรียบร้อยแล้ว ซึ่งมีเหตุผลดังกล่าวไว้ในพระราชบัญญัติฉบับนี้ว่า

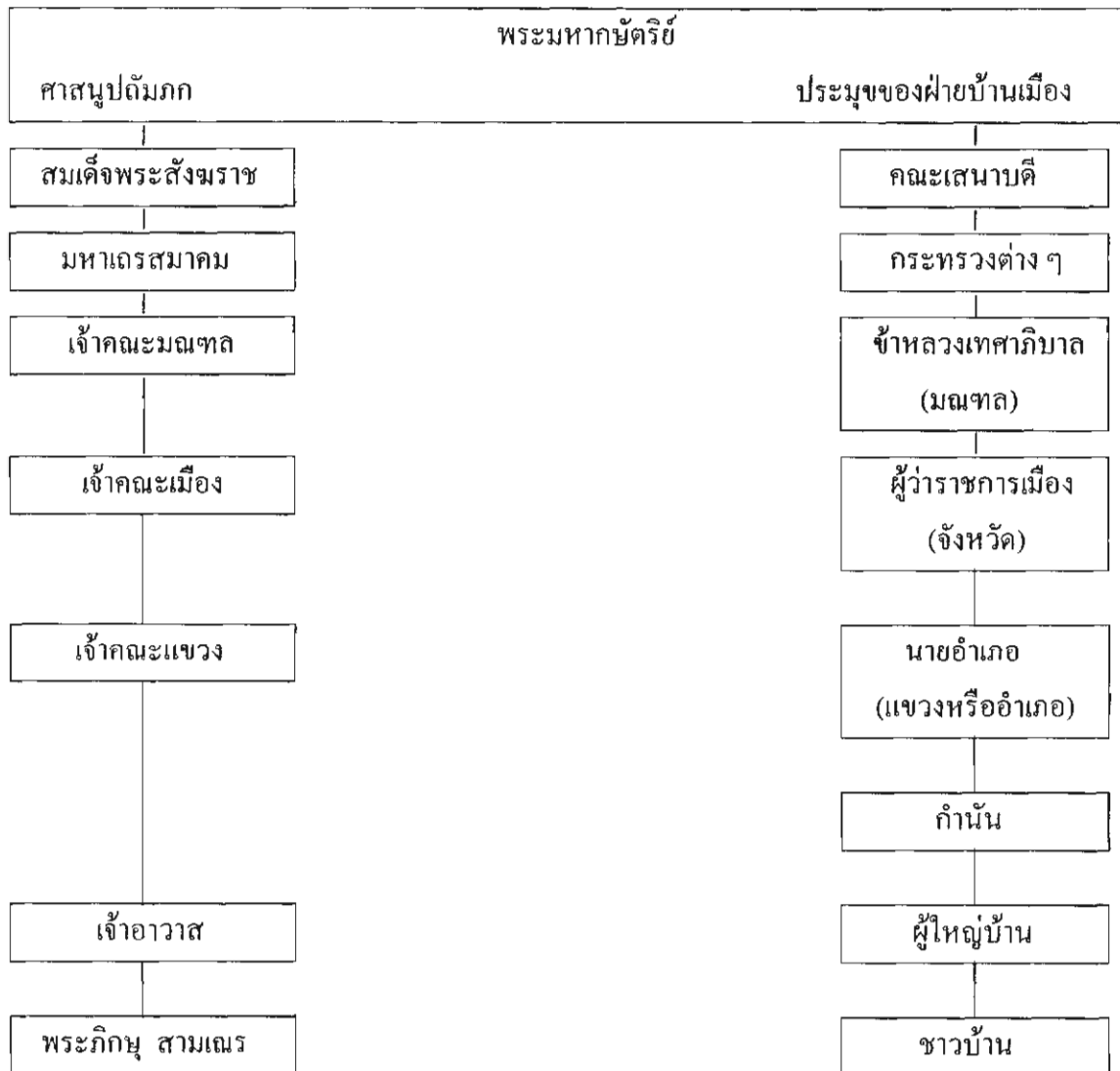
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า ทุกวันนี้การปกครองข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรก็ได้ทรงพระราชดำริแก้ไขและจัดตั้งแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายประการแล้ว และฝ่ายพระพุทฺธจักรนั้น การปกครองสงฆมณฑลย่อมเป็นการสำคัญทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนา และในประโยชน์ความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสงฆมณฑลเป็นไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองถาวร และจะชักนำประชาชนทั้งหลายให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทฺธศาสนาโนวาท ประพฤติสัมมาปฏิบัติและร่ำเรียนวิชาคุณในสงฆสำนักยิ่งขึ้นเป็นอันมาก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสงฆมณฑลให้เจริญคุณสมบัติ

¹พระราชพิธีสังวร (ช่วง) และพระครูนิเทศธรรมมาภรณ์ (นิพนธ์). “ประวัติวัดมัชฌิมาวาส (วัดกลาง) สงขลา”, ใน ของวัดมัชฌิมาวาส สงขลา. 2522. หน้า 11 - 13.

มั่งคงสืบไปในพระศาสนา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติไว้สืบไป'

พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้จัดการปกครองคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น สมเด็จพระสังฆราช มหาเถรสมาคม เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าอาวาส และพระภิกษุสามเณร ซึ่งสามารถเขียนเป็นแผนภูมิเปรียบเทียบกับฝ่ายอาณาจักรได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 การเปรียบเทียบการปกครองฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร

ที่มา : พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). การปกครองคณะสงฆ์ไทย. 2539. หน้า 38.

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 16/2 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (16 - 18 มิย. 121)

ถ้าจะพิจารณาจากแผนภูมิดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ช่วงการปกครองคณะสงฆ์ระหว่างเจ้าคณะแขวงถึงเจ้าอาวาสวัดในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ไม่ได้กำหนดตำแหน่งใดไว้ แต่ในความเป็นจริงในการปฏิบัติยังมีเจ้าคณะหมวดปกครองในระดับตำบลอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งเทียบได้กับกำนันของฝ่ายบ้านเมือง ตำแหน่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นตำแหน่งระดับการบริหารคณะสงฆ์ที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ส่วนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีรายละเอียดเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ดังนี้

1. การปกครองระดับมณฑล ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชรูปแรก ได้แก่ พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) วัดท่าโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เหตุผลการแต่งตั้งพระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช เนื่องจากพระรัตนธัชมุนีเป็นผู้มีความรู้ความสามารถสนใจการศึกษาเล่าเรียน ประการสำคัญพระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) เป็นที่โปรดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีความสนิทสนมเป็นที่โปรดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดังเห็นได้ในปี พ.ศ. 2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตั้งแต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเสด็จมาตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลปักษ์ใต้ได้เสด็จมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช สมัยนั้นพระรัตนธัชมุนียังเป็นเจ้าอาวาสวัดท่าโพธิ์ ได้เข้าเฝ้าและมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์ท่าน เมื่อจะเสด็จกลับได้ทูลขอตามเสด็จเข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วย ทรงพระกรุณาโปรดให้ตามเสด็จเข้าไปอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยารามแล้วให้บวชแปลงเป็นพระธรรมยุติกนิกายในปีนั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2434 จึงได้ทูลลา กลับมาอยู่วัดท่าโพธิ์ เมืองนครศรีธรรมราชตามเดิม¹ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อถึงเมืองนครศรีธรรมราช พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ได้เข้าเฝ้าหลายครั้ง ทรงได้ถามถึงสงฆมณฑลในเมืองนครศรีธรรมราชได้ถวายพระพรชี้แจงเป็นที่ชอบพระราชอัธยาศัย และทรงเห็นถึงความสามารถ ประกอบด้วยคุณธรรม จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระราชาคณะที่พระศรีธรรมมุนี² ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ได้เรียนรู้นโยบายของรัฐบาลกลางทางด้านการศึกษาและการพระศาสนาจนสามารถเข้าใจอย่างลึกซึ้ง หลังจากนั้นจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. 2442 พอถึง พ.ศ. 2445 จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลปัตตานี³ ซึ่งพระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ก็

¹พระโพธิญาณมุนี. ประวัติพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์และทูลกิจจา. 2478 หน้า ค-ง.

²เรื่องเดิม. หน้า ฉ.

³เรื่องเดิม. หน้า ฉ.

ภาพประกอบที่ 40 พระรัตนัชฌมุนี (ม่วง รตนธโช) วัดท่าโพธิ์ อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช
จังหวัดนครศรีธรรมราช เจ้าคณะมณฑลและผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช (พ.ศ.
2442 - 2470).

ข้อมูลจาก : หนังสือรายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนากับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระ
รัตนัชฌมุนี, 2478.

สามารถนำนโยบายของรัฐบาลกลางมาปฏิรูปการศึกษาและพุทธศาสนาในมณฑลนครศรีธรรมราชได้เป็นอย่างดี ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลจึงถือได้ว่าเป็นตำแหน่งสำคัญทางด้านการปกครองคณะสงฆ์ มีหน้าที่ตามที่พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121¹ ได้กำหนดไว้ดังนี้

1. จัดการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้นให้เจริญรุ่งเรืองตามพระราชประสงค์
2. ตรวจตราการคณะสงฆ์และการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ บ้างเป็นครั้งคราว
3. แต่งตั้งพระครูเจ้าคณะแขวงตามหัวเมืองในมณฑลที่มีได้รับพระราชทานสัญญาบัตร
4. ช่วยแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ของเจ้าคณะเมืองในมณฑลนั้น

นอกจากหน้าที่ต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วเจ้าคณะมณฑลยังมีอำนาจตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121² ดังนี้

1. มีอำนาจบังคับบัญชาพระภิกษุสามเณรทั่วทั้งมณฑลในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ
 2. สามารถมอบอำนาจให้เจ้าคณะรองออกไปตรวจจัดการในมณฑลได้ตามที่เห็นสมควรจะมอบอำนาจให้ แต่อำนาจนั้นไม่เกินหรือไม่ฝ่าฝืนอนุมัติของเจ้าคณะมณฑล
 3. ผู้มีตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นใด ๆ ในมณฑลนอกจากที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแล้ว ถ้าไม่สมควรจะอยู่ในตำแหน่งเพราะความประพฤติที่ดี เพราะขาดความสามารถที่ดี เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้
 5. เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์คำสั่งหรือคำวินิจฉัยของเจ้าคณะเมืองได้
- ส่วนฐานานุกรมที่เป็นกำลังสำคัญทางด้านการปกครองคณะสงฆ์ของเจ้าคณะมณฑล มีได้ 6 รูป ได้แก่ พระครูปลัด 1 พระครูวินัยธร 1 พระครูวินัยกรรม 1 พระสังฆรักษ์ 1 พระสมุห์ 1 และพระใบฎีกา 1³

จากการที่พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ได้ออกมาเป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชนี้เอง ในฐานะที่ท่านเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต จึงได้นำแบบแผนขนบธรรมเนียมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาใช้กับวัดในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาหลายประการ เช่น การทำวัตรไหว้พระเช้า - เย็น พิธีวิสาขบูชา มาฆบูชา เป็นต้น โดยในชั้นแรกได้จัดทำเป็นตัวอย่างที่วัดท่าโพธิ์ เมืองนครศรีธรรมราช ก่อนแล้วจึงค่อย ๆ แนะนำวัดอื่น ๆ ให้ทำตามจนแพร่หลายไปทั่ว

¹พระโพธิญาณมุนี. ประวัติพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์และทิฎฐิภา. 2478 หน้า ฉ.

²เรื่องเดิม. หน้า ฉ.

³เรื่องเดิม. หน้า ฉ.

มณฑล¹ และยังปลูกฝังให้พระสงฆ์ได้ศึกษาทางธรรมวินัยให้เจริญแพร่หลายไปตามวัดต่าง ๆ การปกครองคณะในสมัยนี้ก็เป็นไปด้วยความเรียบร้อย เพราะท่านได้ปกครองคณะสงฆ์อย่างบิดามารดากับบุตร จึงทำให้เป็นที่เคารพนับถือของคฤหัสถ์และบรรพชิตโดยทั่วไป²

พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่จนกระทั่ง พ.ศ. 2470 จึงได้ทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลเนื่องจากมีความชราภาพ ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะมณฑลกิตติมศักดิ์

หลังจากพระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ได้ทูลลาออกจากตำแหน่งแล้ว ในปี พ.ศ. 2471 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) ขณะที่ยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมโกศาจารย์ เจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส กรุงเทพฯ เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช⁴ สำหรับพระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) นั้นเป็นชาวบ้านปากคลอง อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง เกิดเมื่อวันอาทิตย์ที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2423 พออายุได้ 15 ปี พ.ศ. 2437 ได้บรรพชาเป็นสามเณรที่วัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา แล้วมาอยู่ที่วัดคงคาดี (วัดคงคาสวัสดิ์ ตำบลลำปำ อำเภอมือหวาพัทลุง) จังหวัดพัทลุง ต่อมา พ.ศ. 2442 ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดมัชฌิมาวาส โดยพระครูวิสุทธิโมลี (จันทร์ จนฺทสิริ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูวินัยธรเทพ (วัดคงคาสวัสดิ์) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ในปีเดียวกันนั่นเอง พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) ได้ออกมาจัดการศึกษาและการพระศาสนาณมณฑลนครศรีธรรมราช ได้คัดเลือกพระภิกษุสามเณร 7 รูป⁵ มีพระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) รวมอยู่ด้วย ส่งเข้าไปศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย ในชั้นแรกได้พักอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรง

¹พระโพธาภิรามมุนี. ประวัติพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์และทิฎฐิอุฎา. 2478. หน้า จ.

²เรื่องเดิม. หน้า ญ.

³เรื่องเดิม. หน้า ช.

⁴พระครูอดุลธรรมรัต (ฐานยุตฺโต). “ประวัติท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) วัดราชาธิวาส”, ใน บุรพาจารย์รำลึกพิธีสมโภชมณฑลบุรพาจารย์ 9 - 11 เมษายน 2538 วัดสามแก้ว อ.เมือง จ.ชุมพร. 2538. หน้า 18.

⁵เรื่องเดิม. หน้า 17.

⁶เรื่องเดิม. หน้า 17.

⁷พระภิกษุสามเณร 7 รูปนี้ ได้แก่ พระปิ่น วัดท่าโพธิ์ พระคลั่ง วัดท่ามอญ พระเซ่ง วัดคงคาดี พระเจียม วัดบุญนาราม พระเผือก วัดพระนคร สามเณรตัด วัดท่าโพธิ์ สามเณรจันทร์ วัดท่าโพธิ์ ภายหลังพระภิกษุรูปอื่นลาสิกขาบททั้งหมดเหลือเฉพาะพระธรรมวโรดม (เซ่ง) รูปเดียว

โปรดให้ย้ายไปอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร และทรงตั้งให้เป็นพระครูใบฎีกาฐานานุกรมในพระองค์ เมื่อ พ.ศ. 2445 ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 ได้ทำทัฬหีกรรมที่วัดบวรนิเวศวิหารอีกครั้งหนึ่ง โดยมี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นพระอุปัชฌาย์ พระเทพเมธี (จู อิศฺสรญา โณ) วัดบวรนิเวศวิหารเป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) จึงเป็นผู้ที่ได้รับ ความไว้วางใจ เนื่องจากเป็นผู้ที่มีความรู้ดีและปฏิบัติงานดี เป็นที่โปรดของสมเด็จพระมหา สมณเจ้าฯ เป็นอย่างมาก ดังเห็นได้จากที่ทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้บริหารคณะสงฆ์ในตำแหน่งสำคัญ ได้แก่ พ.ศ. 2451 ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต พ.ศ. 2454 - 2484 เป็นเจ้าอาวาสวัด ราชธรรมาวาส พ.ศ. 2467 เป็นเจ้าคณะมณฑลสุราษฎร์ธานี พ.ศ. 2469 เป็นเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต และ พ.ศ. 2471 เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช (ส่วนมณฑลภูเก็ตก็ยังเป็นอยู่ตามเดิม) จนกระทั่ง พ.ศ. 2472 ได้รับเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมวโรดม พระราชาคณะเจ้าคณะรอง ชั้นหิรัญบัฏ¹ อันถือได้ว่าเป็นเกียรติสูงสุดของพระภิกษุจากหัวเมือง เมื่อพระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชแล้ว ท่านก็ได้สานต่องานของ พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนฺธโช) มีการส่งเสริมสนับสนุนให้มีการตั้งโรงเรียนวัดขึ้นทั่วมณฑล นครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต และมณฑลอื่นๆ ได้นำไปเป็นแบบอย่างในการจัดการศึกษา ใน ส่วนการคณะสงฆ์ก็มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยและถือได้ว่าสมัยนี้พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายมี ความเจริญรุ่งเรืองมาก เพราะเจ้าคณะเมืองหรือเจ้าคณะจังหวัดในมณฑลนครศรีธรรมราชทั้งหมด ถูกเปลี่ยนแปลงไปเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย (ดูตำแหน่งเจ้าคณะเมือง) ส่วนระเบียบการ ปฏิบัติต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาจะใช้แนวทางของฝ่ายธรรมยุติกนิกายเกือบทั้งหมดหรือใช้ระเบียบ กฎเกณฑ์ของวัดราชธรรมาวาส เช่น ระเบียบการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ การสวดมนต์ใช้ คู่มือของวัดราชธรรมาวาส เป็นต้น นอกจากนี้พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) ยังสนใจในการ ก่อสร้างวัดและบูรณะศาสนสถานและศาสนวัตถุ ปรากฏหลักฐานว่าท่านได้สร้างวัดและบูรณะวัด ในภาคได้หลายแห่ง เช่น สร้างวัดสามแก้ว จังหวัดชุมพร สร้างวัดเขาน้อย จังหวัด นครศรีธรรมราช สร้างวัดภูเขาทอง จังหวัดพัทลุง สร้างวัดมัสยิมภูมิ จังหวัดตรัง สร้างวัดนิกร ชนาราม จังหวัดปัตตานี บูรณะพระวิหารวัดมัสยิมมาวาส จังหวัดสงขลา บูรณะพระอุโบสถวัด ท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช² เป็นต้น พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) ได้ดำรงตำแหน่ง

¹พระครูอดุลธรรมรัต (ฐานยุตโต). “ประวัติท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม เถระ) วัดราชธรรมาวาส”, ใน บูรพาจารย์รำลึกพิธีสมโภชมณฑลบูรพาจารย์ 9 - 11 เมษายน 2538 วัดสามแก้ว อ.เมือง จ.ชุมพร. 2538. หน้า 18 - 19.

²เรื่องเดิม. หน้า 21 - 22.

ภาพประกอบที่ 41 พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) เจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส กรุงเทพฯ
เจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต และมณฑลสุราษฎร์ธานี (พ.ศ. 2451 - 2484).

ข้อมูลจาก : หนังสือบูรพาจารย์รำลึก พิธีสมโภชมณฑลบูรพาจารย์ 9 - 11 เมษายน 2538
วัดสามแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร.

เจ้าคณะมณฑลมาตั้งแต่ พ.ศ. 2471 จนถึง พ.ศ. 2484 จึงถูกลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล นครศรีธรรมราช และมณฑลภูเก็ต เนื่องจากมีปัญหาด้านสุขภาพ¹

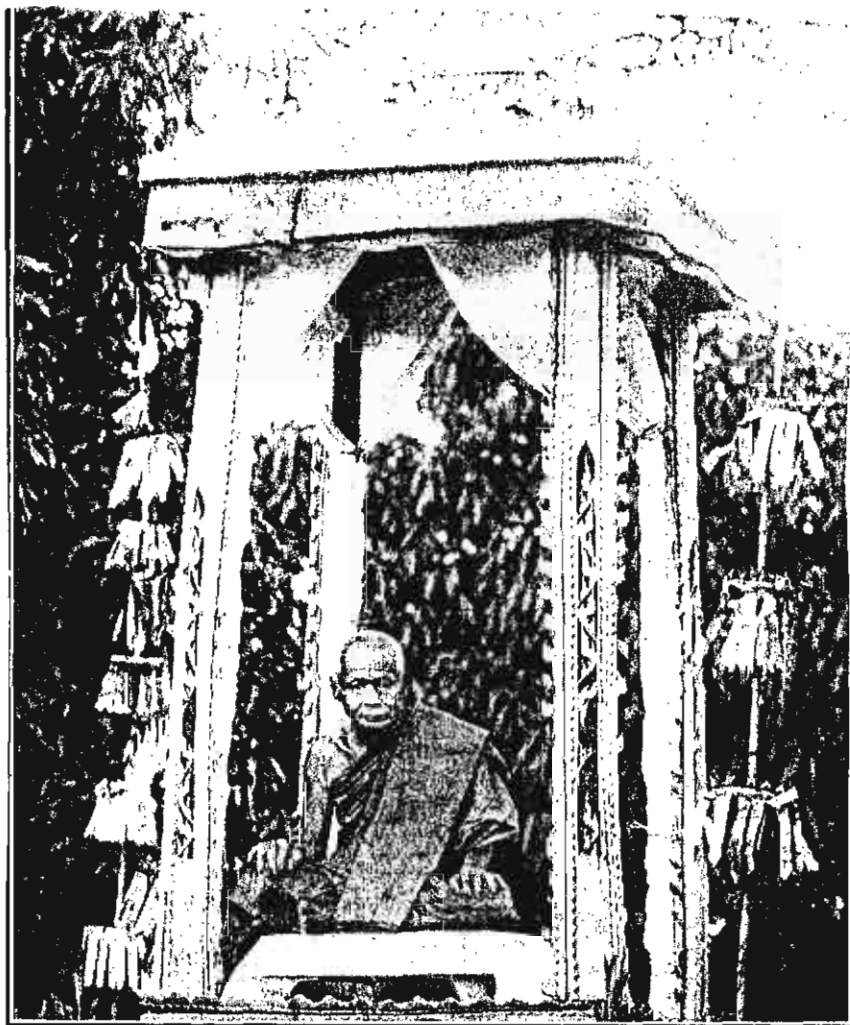
2. การปกครองระดับเมือง ตำแหน่งเจ้าคณะเมืองเป็นตำแหน่งสำคัญในการปกครอง คณะสงฆ์ของหัวเมืองต่าง ๆ สำหรับมณฑลนครศรีธรรมราช (บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา) ประกอบด้วยเจ้าคณะเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าคณะเมืองสงขลา และเจ้าคณะเมืองพัทลุง ในช่วงปี พ.ศ. 2441 - 2442 หัวเมืองนครศรีธรรมราช มีพระครูเหมเจดียนุรักษ์เป็นเจ้าคณะเมือง เมืองพัทลุงมีพระครูอริยสังวร (เอียด) เป็นเจ้าคณะเมือง และหัวเมืองสงขลามิพระครูรัตนโมลี (หนู) วัดคอนเฒ่า เป็นเจ้าคณะเมือง และมีพระครูวิสุทธิโมลี (จันทร์ทอง) วัดมัทธมิมาวาส เป็นเจ้าคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย มีวัดในปกครอง 11 วัด² การปกครองของเจ้าคณะเมืองในช่วงแรกนี้บางรูปก็ดำรงตำแหน่งหลายตำแหน่ง เนื่องจากในสมัยนี้ในหัวเมืองพัทลุงและสงขลาขาดพระสงฆ์ที่มีความรู้แบบสมัยใหม่ที่พอจะเป็นเจ้าคณะได้มีน้อย เช่น พระครูรัตนโมลี เจ้าคณะเมืองสงขลา เป็นทั้งเจ้าคณะแขวงกลางเมืองและเจ้าคณะแขวงฝ่ายเหนือ (อำเภอหาดใหญ่)³ เป็นต้น การแต่งตั้งเจ้าคณะเมืองขึ้นอยู่กับเจ้าคณะมณฑลจะเป็นผู้คัดเลือกโดยพิจารณาความรู้ความสามารถของพระสงฆ์ในเมืองนั้น ๆ ดังเห็นได้จากกรณีของหัวเมืองพัทลุงในปี พ.ศ. 2441 เป็นปีที่ว่างเจ้าคณะเมือง พระรัตนมนี (แก้ว) ได้มาตรวจการและจัดคณะสงฆ์ ได้พิจารณาเห็นว่าพระปลัดเอียด วัดอนุชารามเป็นผู้มีความรู้ความสามารถจึงแต่งตั้งให้ว่าที่พระครูอริยสังวร เจ้าคณะเมืองพัทลุง และยังได้ว่าที่พระครูมณฑลกิจย์ปาฎิกรปลัดมณฑลเพื่อดูแลตรวจการคณะสงฆ์ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย⁴ การแต่งตั้งครั้งนี้ถือได้ว่า เป็นการแต่งตั้งพระชั้นผู้น้อยกว่าขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าคณะเมือง เนื่องจากขณะนั้นยังมีพระครูการามกับพระครูกาชาติซึ่งได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ถือพัดยศมีสมณศักดิ์สูงกว่าพระปลัดเอียด แต่กลับไม่ได้รับการพิจารณาแต่งตั้งและยังต้องอยู่ภายใต้

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สร. 0201.10.1/186. พระธรรมวโรดม วัดราชาธิวาสขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลภูเก็ต พ.ศ. 2484.

² พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478. หน้า 46.

³ เรื่องเดิม.

⁴ กรมศิลปากร. เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่เจ้าพระยาบวรราช (ปิ่น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 115 - 125 (พ.ศ. 2439 - 2449). 2520. หน้า 375.

ภาพประกอบที่ 42 พระครูรัตนโมลี (หนู) วัดดอนแย้ อำเภอมืองสงขลา จังหวัดสงขลา
เจ้าคณะเมืองสงขลา (พ.ศ. 2441 - 2453).

อำนาจของพระปลัดเอี้ยอีกด้วย¹ อย่างไรก็ตามการแต่งตั้งครั้งนี้ไม่ปรากฏมีข้อขัดแย้งหรือความแตกแยกในคณะสงฆ์แต่อย่างใด

หลังจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ทำให้ระเบียบกฎเกณฑ์การพิจารณาแต่งตั้งเจ้าคณะเมืองมีความชัดเจนและรัดกุมยิ่งขึ้น แต่ก็ไม่มีรายละเอียดมากนักขึ้นอยู่กับเจ้าคณะมณฑลจะเป็นผู้คัดเลือกนำเสนอต่อคณะสงฆ์ส่วนกลางหรืออาจจะแล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร ตามพระราชบัญญัติดังกล่าวได้กำหนดหน้าที่ของเจ้าคณะเมืองไว้ดังนี้

มาตรา 31 เจ้าคณะเมืองมีหน้าที่ดังนี้ คือ

- ข้อ 1 ที่จะตรวจตราอำนวยการวัดและการสงฆ์บรรดาอยู่ในเขตเมืองนั้นให้เรียบร้อย และเป็นไปตามพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ
- ข้อ 2 ที่จะตั้งรองเจ้าคณะแขวง เจ้าอาวาส และรองเจ้าอาวาสในเขตเมืองนั้น ซึ่งมิอำนาจตั้งได้ตามพระราชบัญญัตินี้
- ข้อ 3 ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนาและการศึกษาในบรรดาวัดในเขตเมืองนั้น
- ข้อ 4 ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าคณะแขวงและระงับอธิกรณ์ วินิจฉัยข้ออุทธรณ์คำสั่ง และคำวินิจฉัยของเจ้าคณะแขวงในเมืองนั้น
- ข้อ 5 ที่จะเลือกเจ้าอาวาสซึ่งสมควรเป็นเจ้าคณะแขวงเสนอต่อเจ้าคณะมณฑล²

ส่วนอำนาจของเจ้าคณะเมืองพระราชบัญญัติได้กำหนดไว้ ดังนี้

มาตรา 32 เจ้าคณะเมืองมีอำนาจดังนี้คือ

- ข้อ 1 มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาว่ากล่าวสงฆมณฑลตลอดเมืองนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ
- ข้อ 2 รองเจ้าคณะแขวงก็ดี เจ้าอาวาสก็ดี รองเจ้าอาวาสก็ดี ซึ่งเจ้าคณะเมืองตั้งได้ตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าไม่สมควรจะคงอยู่ในตำแหน่งต่อไป เพราะความประพฤติที่ดีหรือเพราะขาดความสามารถก็ดี เจ้าคณะเมืองมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

¹พระรัตนธัมมณี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนากับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัมมณี. 2478. หน้า 46.

²หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศ. 16/2 พระราชบัญญัติปกครองพระสงฆ์ (16 - 18 มิ.ย. 121).

ข้อ 3 มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์คำสั่งหรือคำวินิจฉัยของเจ้าคณะแขวง¹

นอกจากนี้เจ้าคณะเมืองยังมีอำนาจแต่งตั้งพระฐานานุกรมได้อีก 5 รูป ได้แก่ พระปลัด 1 พระวินัยธร 1 พระวินัยกรรม 1 พระสมุห์ 1 และพระใบฎีกา 1 สำหรับเป็นผู้ช่วยในการบริหารคณะสงฆ์และหากเมืองใดมีการก่อกวน จะทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระครูเจ้าคณะรอง เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะเมือง จำนวน 1 รูป หรือหลายรูปก็ได้ แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร²

การปกครองคณะสงฆ์ในระดับหัวเมืองหรือระดับจังหวัดในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในช่วงนี้ยังมีความถักถั่นพอสมควร เนื่องจากการแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น 2 คณะ คือ คณะสงฆ์มหานิกายกับคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย สำหรับคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนั้นมีศูนย์กลางใหญ่อยู่ที่วัดมัทธมนิवास จังหวัดสงขลา คณะสงฆ์นี้จะไม่ขึ้นกับเจ้าคณะเมืองสงขลาทางฝ่ายมหานิกาย แต่จะมีเจ้าคณะปกครองตนเอง โดยปกครองคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในเมืองสงขลา และเมืองพัทลุงรวมกัน ระยะแรกมีวัดขึ้น 11 วัด แบ่งเป็นวัดในเมืองสงขลา 10 วัด ในเมืองพัทลุง 1 วัด ต่อมา ปี พ.ศ. 2448 วัดธรรมยุติกนิกาย เพิ่มขึ้นเป็น 16 วัด³ เป็นการค่อยๆ ขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย พร้อมกับการตั้งอำนาจเจ้าคณะเมืองจากฝ่ายคณะสงฆ์มหานิกายไปอยู่ที่ฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุตโดยเริ่มที่หัวเมืองสงขลา ก่อน ดังเห็นได้ในปี พ.ศ. 2453 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ส่งพระรัตนธัชมุนี (จู อิสฺสรธาดา) เมื่อครั้งที่ดำรงสมณศักดิ์ที่พระอโนมคุณมุนีจากวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ ออกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมัทธมนิवास⁴ เจ้าคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายและเจ้าคณะเมืองสงขลา⁵ ในสมัยนี้ทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุตใน

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศ. 16/2 พระราชบัญญัติปกครองพระสงฆ์ (16 - 18 มิ.ย. 121).

² เรื่องเดิม.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศธ. 7.1/1. รายชื่อวัดในมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2448.

⁴ พระราชพิธีสังวร (ช่วง อดุลเวที). ประวัติวัดมัทธมนิवास ตำบลบ่อยาง อำเภอเมืองจังหวัดสงขลา. ม.ป.ป. หน้า 8.

⁵ พระรัตนธัชมุนี (จู อิสฺสรธาดา) เป็นชาวดำบลเกาะยอ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2472 ได้เป็นเจ้าคณะเมืองสงขลา เจ้าคณะธรรมยุต จังหวัดพัทลุง สงขลา ปัตตานี เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช และเป็นเจ้าคณะมณฑลปัตตานี ต่อมา พ.ศ. 2472 สุขภาพไม่ดีจึงขอลาออกจากตำแหน่งทุกตำแหน่ง แล้วเดินทางเข้าไปพักรักษาตัวอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ มรณภาพ เมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2505.

หัวเมืองสงขลาและเมืองพัทลุงมีความเจริญอย่างรวดเร็วและทำให้วัดฝ่ายธรรมยุตขยายตัวในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามากขึ้น ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากคณะสงฆ์ส่วนกลางเป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2460 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกวัดมณีมาวาสขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี มีชื่อว่า “วัดมณีมาวาสวรวิหาร พระอารามหลวง” ตั้งแต่วันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2460¹ ต่อมาในปี พ.ศ. 2467 วัดฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในจังหวัดสงขลาและพัทลุงมีจำนวนเพิ่มขึ้นจากเดิม 16 วัด เป็น 27 วัด แยกเป็นจังหวัดสงขลา 22 วัด จังหวัดพัทลุง 5 วัด² เมื่อวัดและพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น คณะสงฆ์ส่วนกลางจึงเริ่มปรับเปลี่ยนเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง ในปี พ.ศ. 2470 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกพระครูอริยสังวร (เอียด)³ เจ้าคณะจังหวัดพัทลุง ซึ่งเป็นพระภิกษุฝ่ายมหานิกายขึ้นเป็นพระครูกิตติมศักดิ์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระครูการาม (เทพ ฐิติญาณ)⁴ วัดประดู่หอม เจ้าคณะแขวงคูหาสวรรค์ซึ่งเป็นพระภิกษุฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง ดังหลักฐานที่พระรัตนธัษณีย์ (ม่วง รตนธโช) ได้แจ้งไปยังสมุหเทศาภิบาล ลงวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2470 ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า

สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงอนุมัติให้ขอพระบรมราชานุญาตยกพระครูอริยสังวร เจ้าคณะจังหวัดพัทลุงเป็นพระครูกิตติมศักดิ์มีนิตยภัตรคงเดิม กระทรวงธรรมการได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งแต่ ณ วันที่ 16 สิงหาคม สกนี้แล้ว ส่วนตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรง

¹พระราชพิธีสงวร (ช่วง อตถเวที). เรื่องเดิม. หน้า 1.

²หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7. ศธ. 7/37 บัญชีคณะสงฆ์มณฑลนครศรีธรรมราช (9 ก.ย. 66 - 20 ก.ย. 67).

³พระครูอริยสังวร (เอียด ดิสฺสโร) เดิมอยู่วัดวัง ตำบลลำปำ แต่เมื่อย้ายตัวจังหวัดพัทลุงไปตั้งที่ตำบลคูหาสวรรค์ จึงย้ายไปจำพรรษาที่วัดคูหาสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. 2468.

⁴พระครูการาม (เทพ ฐิติญาณ) เดิมเป็นเจ้าอาวาสวัดคงคาสวัสดิ์ ตำบลลำปำ เป็นเจ้าคณะแขวงปากพะยูนและเจ้าคณะแขวงลำปำ ต่อมา พ.ศ. 2457 ย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดประดู่หอม ตำบลคูหาสวรรค์ พ.ศ. 2470 จึงได้เป็นเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง และเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูธรรมจักรการาม มรณภาพ เมื่อ พ.ศ. 2477.

อนุมัติให้พระครูการาม เจ้าคณะแขวงกุหาสวรรค์ เป็นผู้รักษาการในหน้าที่เจ้าคณะจังหวัด ฯ อาตมาได้สั่งให้มอบหมายหน้าที่กันตามระเบียบแล้ว'

การปรับเปลี่ยนตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดพัทลุงในครั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเหตุผลหรือสาเหตุที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่า ในสมัยแรกที่แต่งตั้งพระปลัดเอียดพระภิกษุฝ่ายมหานิกายเป็นพระครูอริยสังวร เจ้าคณะจังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2442 เนื่องจากในสมัยนั้นเมืองพัทลุงมีวัดธรรมยุต เพียง 1 วัด และพระสงฆ์ก็มีไม่กี่รูป แต่หลังจากวัดและพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายมีจำนวนมากขึ้นกระจายไปทั่วทุกอำเภอ จึงได้แต่งตั้งพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตขึ้นเป็นเจ้าคณะจังหวัดแทนดังได้กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คณะสงฆ์และวัดธรรมยุติกนิกายในจังหวัดพัทลุงแยกจากคณะสงฆ์ธรรมยุตจังหวัดสงขลาตั้งแต่นั้นมา เนื่องจากมีเจ้าคณะเป็นของตนเอง แม้ว่าการปกครองคณะสงฆ์ในระดับจังหวัดจะตกอยู่กับฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ทั้ง 2 จังหวัด การปกครองคณะสงฆ์ ทั้ง 2 ฝ่าย ก็ไม่ปรากฏเหตุขัดแย้งรุนแรงกันแต่อย่างใด ในส่วนของจังหวัดสงขลา นั้น เมื่อพระรัตนธัชมุนี (จู อิศรธนาโณ) ลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดสงขลา พ.ศ. 2472 คณะสงฆ์ส่วนกลางก็ได้แต่งตั้ง พระครูศาสนการพินิจ (พลับ จูติกรเถระ)² เจ้าอาวาสวัดสามแก้ว ตำบลนาชะอัง อำเภอเมืองชุมพร จังหวัดชุมพร มาเป็นเจ้าอาวาสวัดมัทธนิมวาสและเจ้าคณะจังหวัดสงขลา³ การปกครองคณะสงฆ์จัดตั้งเป็นรูปคณะกรรมการสงฆ์จังหวัด โดยพระครูศาสนการพินิจ (พลับ จูติกรเถระ) เป็นประธานคณะกรรมการสงฆ์จังหวัด การปกครองคณะสงฆ์สมัยนี้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยเพราะได้รับความร่วมมือการบริหารคณะสงฆ์โดยสหธรรมจากบรรดาเจ้าอาวาสและเจ้าคณะต่าง ๆ พระภิกษุสงฆ์ไม่มีความรังเกียจหรือ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7. ศธ. 7.2/19 ตั้งพระครูการามเป็นผู้รักษาการเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง. (26 ส.ค. - 1 ก.ย. 70)

² พระครูศาสนการพินิจ (พลับ จูติกรเถระ) จากวัดราชาธิวาส กรุงเทพฯ ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดสามแก้ว จังหวัดชุมพร ระหว่าง พ.ศ. 2470 - พ.ศ. 2472 เป็นเจ้าอาวาสวัดมัทธนิมวาส และเจ้าคณะจังหวัดสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2472 - พ.ศ. 2477 ต่อมาได้ลาออกจากเจ้าคณะจังหวัดสงขลา ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดธรรมบุชา และเจ้าคณะจังหวัดสุราษฎร์ธานี ฝ่ายธรรมยุต จนได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมวิโรจนเถระ และได้มรณภาพที่วัดธรรมบุชา เมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2485.

³ วรพงษ์ พงษ์ทิพย์พาที. “พระธรรมวิโรจนเถระ (หลวงปู่พลับ จูติกรเถระ)” ใน บูรพาจารย์รำลึก พิธีสมโภชบูรพาจารย์ 9-11 เมษายน 2538 วัดสามแก้ว อ.เมือง จ.ชุมพร. 2538. หน้า 29.

แตกแยกในระหว่างนิกาย แต่กลับช่วยเหลือสงเคราะห์ซึ่งกันและกันโดยธรรม เป็นการสร้าง ประเพณีปฏิบัติที่ดีต่อกันสืบต่อกันมา¹

3. การปกครองระดับแขวงหรืออำเภอ เจ้าคณะแขวงหรือเจ้าคณะอำเภอเป็นตำแหน่ง สำคัญอีกตำแหน่งหนึ่งในการปกครองคณะสงฆ์ในระดับแขวงหรือระดับอำเภอที่มีความใกล้ชิดกับ วัดและพระภิกษุสงฆ์ในท้องถิ่นค่อนข้างมาก ในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา ช่วงระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2474 เป็นช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงจำนวนเจ้าคณะแขวงหรือเจ้าคณะอำเภอที่ไม่แน่นอน เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านการปกครองเขตพื้นที่อยู่เสมอ ดังนั้นทางด้าน พุทธจักรจึงมีความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนเพื่อให้เกิดความสอดคล้องกัน ในช่วงปี พ.ศ. 2441 - 2442 หัวเมืองสงขลาและเมืองพัทลุงได้แบ่งการปกครองคณะสงฆ์ในระดับเจ้าคณะแขวงไว้ดังนี้

หัวเมืองสงขลาแบ่งการปกครองออกเป็น 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอกกลางเมือง อำเภอ เหนือ และอำเภอปละท่า ในปี พ.ศ. 2441 - 2442 มีเจ้าคณะแขวงเพียง 2 รูป เท่านั้น เนื่องจาก พระครูรัตนโมลี (หนู) วัดคอนแยมเป็นเจ้าคณะเมืองสงขลา และยังเป็นเจ้าคณะแขวงกลางเมืองกับ เจ้าคณะแขวงเหนือ มีคณะสงฆ์ในปกครอง 11 คณะ ส่วนอำเภอปละท่านั้น พระครูญาณโมลี (เอียด) วัดสุวรรณคีรีเป็นเจ้าคณะแขวง มีคณะสงฆ์ในปกครอง 8 คณะ² นอกจากนี้ในเมือง จะนะแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น 2 คณะ และเมืองเทพาแบ่งคณะสงฆ์เป็น 1 คณะ ทั้ง 2 เมืองให้ ขึ้นกับพระครูธรรมโมลี (เอียด) วัดแจ้ง อำเภอกกลางเมืองสงขลา³ ดังได้กล่าวรายละเอียดมาแล้ว

ในส่วนของหัวเมืองพัทลุงแบ่งการปกครองออกเป็น 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอกกลางเมือง อำเภออุคร และอำเภอทักษิณ ในปี พ.ศ. 2441 - 2442 ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงในเมืองพัทลุงมี หลักฐานไม่ชัดเจนว่าพระสงฆ์รูปใดบ้างที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะแขวง ทราบแต่ว่าในปี พ.ศ. 2442 เจ้าอธิการนุ้ยวัดกุฎี (วัดสุวรรณวิชัย) ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุคร⁴ (อำเภอ ควนขนุน) ส่วนอำเภอกกลางเมืองกับอำเภอทักษิณ (อำเภอปากพะยูน) สันนิษฐานว่าผู้รับผิดชอบ

¹วรพงษ์ พงษ์ทิพย์พาที. “พระธรรมวิโรจนเถระ (หลวงปู่ปลับ ฐิติกรเถระ)” ใน บูรพาจารย์รำลึก พิธีสมโภชบูรพาจารย์ 9-11 เมษายน 2538 วัดสามแก้ว อ.เมือง จ.ชุมพร. 2538. หน้า 29.

²กรมศิลปากร. เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 115 - 125 (พ.ศ. 2439 - 2449). 2520. หน้า 374 - 375.

³พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478. หน้า 46.

⁴เรื่องเดิม. หน้า 23.

ในตำแหน่งเจ้าคณะแขวงน่าจะได้แก่พระครูกาชาดิและพระครูการาม ตามลำดับ ซึ่งจะปรากฏหลักฐานในเวลาต่อมา

สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะแขวงในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลามีความชัดเจนขึ้นหลังจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้กำหนดให้แต่ละแขวงหรือแต่ละอำเภอมีเจ้าคณะแขวงได้ 1 รูป แต่ถ้าแขวงหรืออำเภอใดมีวัดอยู่น้อยจะรวมหลายแขวงไว้ในหน้าที่ของเจ้าคณะแขวงใดแขวงหนึ่งก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะเห็นสมควร¹ คือมอบอำนาจให้เจ้าคณะมณฑลเป็นผู้พิจารณาตามความเหมาะสม

ส่วนการเลือกตั้งเจ้าคณะแขวงนั้นเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะเมืองจะเลือกเจ้าอาวาสวัดซึ่งตั้งอยู่ในแขวงหรืออำเภอนั้น ๆ การเลือกจะให้เจ้าอาวาสทุกวัดรวมกันเสนอผู้สมควรเป็นเจ้าคณะแขวง แล้วจึงเสนอต่อเจ้าคณะมณฑล หลังจากนั้นเจ้าคณะมณฑลจะทำตราตั้งเจ้าคณะแขวงและตรานั้นจะต้องให้ข้าหลวงใหญ่ ซึ่งสำเร็จราชการมณฑลประทับตรากำกับเป็นสำคัญ สำหรับเจ้าคณะแขวงนี้ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่าให้มีสมณศักดิ์เป็นพระครู แต่ถ้าทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะทรงเลือกสรรหรือจะพระราชทานสัญญาบัตรราชทินนามตั้งเจ้าคณะแขวงให้มีสมณศักดิ์สูงขึ้นก็ได้² ส่วนวัดที่ตั้งอยู่ในแขวงหรืออำเภอใดก็ให้ขึ้นกับแขวงนั้น เว้นแต่วัดที่โปรดให้ขึ้นอยู่เฉพาะคณะหรือเฉพาะพระราชคณะรูปใดรูปหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเห็นสมควร อันหมายถึงวัดที่ขึ้นกับคณะสงฆ์ธรรมยุต หากแขวงหรืออำเภอใดมีเจ้าคณะแขวงเป็นพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย วัดธรรมยุตจะไม่ขึ้นกับเจ้าคณะแขวงนั้นแต่จะไปขึ้นกับเจ้าคณะฝ่ายธรรมยุตอื่นที่อยู่ใกล้เคียง แต่ถ้าพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตเป็นเจ้าคณะแขวงก็สามารถปกครองวัดได้ทั้งวัดธรรมยุตและวัดฝ่ายมหานิกาย ลักษณะการปกครองอย่างนี้เป็นการสร้างความไม่เท่าเทียมกันของคณะสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่าย โดยเฉพาะฝ่ายคณะสงฆ์มหานิกายถือว่าไม่ยุติธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ความขัดแย้งอย่างรุนแรงในระยะต่อมา

เจ้าคณะแขวงในหัวเมืองมีหน้าที่ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ได้กำหนดไว้ดังนี้

มาตรา 26 พระครูเจ้าคณะแขวงหัวเมืองมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ 1 ที่จะตรวจตราอำนวยการวัดและการสงฆ์บรรดาที่อยู่ในปกครองให้เรียบร้อย
เป็นไปตามพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศธ. 16/2 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์. ร.ศ. 121 (16 - 18 มิ.ย. 121).

² เรื่องเดิม.

ข้อ 2 ที่จะเลือกเจ้าอาวาส และรองเจ้าอาวาสตามความในพระราชบัญญัตินี้

ข้อ 3 ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนาและการศึกษาในวัดซึ่งอยู่ในปกครอง

ข้อ 4 ที่จะไปดูแลตรวจตราตามวัดขึ้นในแขวงนั้น เป็นครั้งเป็นคราวตามสมควร

ข้อ 5 ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าอาวาสและวินิจฉัยข้ออุทธรณ์คำสั่งของเจ้าอาวาส

ข้อ 6 ถ้าเกิดเหตุหรืออิทธิฤทธิ์อย่างใดในการวัดหรือการสงฆ์ในแขวงนั้น อันเหลือกำลังที่จะระงับได้ ก็ให้รับนำความเสนอต่อเจ้าคณะเมือง¹

ส่วนอำนาจของเจ้าคณะแขวงตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ได้กำหนดไว้ดังนี้

มาตรา 27 เจ้าคณะแขวงมีอำนาจ ดังนี้ คือ

ข้อ 1 มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์หรือการเถียงแย้งในคำสั่งและคำวินิจฉัยของเจ้าอาวาสวัดขึ้นในแขวงนั้น

ข้อ 2 มีอำนาจที่จะบังคับว่ากล่าวพระภิกษุสามเณร ตลอดท้องที่แขวงนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ²

นอกจากนี้เจ้าคณะแขวงยังมิฐานานุกรมผู้ช่วยได้ 2 รูป คือ พระสมุห์รูป 1 และพระใบฎีการูป 1 แต่ถ้านเจ้าคณะแขวงนั้นได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระครูมีราชทินนามก็สามารถตั้งพระปลัดได้อีก 1 รูป และหากหมวดหนึ่งหรือตำบลหนึ่งมีวัดมากไม่น้อยกว่า 5 วัดก็อาจจะตั้งรองเจ้าคณะแขวงกำกับเพื่อตรวจตราการวัดได้อีกตามความเหมาะสม รองเจ้าคณะแขวงมีหน้าที่ฟังคำสั่ง และเป็นผู้ช่วยเจ้าคณะแขวง อนึ่งรองเจ้าคณะแขวงนั้นถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่าให้มีสมณศักดิ์เป็นเจ้าอธิการ³

การแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระยะแรกพบว่าวัดและชาวบ้านในท้องถิ่นจะเข้ามามีส่วนสำคัญในการเลือกหรือผลักดันในการที่จะได้มาของเจ้าคณะแขวงในแต่ละอำเภอ และตำแหน่งเจ้าคณะแขวงส่วนใหญ่อยู่กับพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย เนื่องจากระยะแรก

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศร. 16/2 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์. ร.ศ. 121 (16 - 18 มิ.ย. 121).

² เรื่องเดิม.

³ เรื่องเดิม.

พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตยังมีน้อย แต่เมื่อคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีความเข้มแข็งขึ้น และเจ้าคณะเมืองหรือเจ้าคณะจังหวัดไปอยู่กับคณะสงฆ์ธรรมยุต ทำให้ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงที่สำคัญ ๆ จึงตกไปอยู่กับฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุตมากขึ้น ดังเห็นได้จากการแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงในจังหวัดพัทลุงและจังหวัดสงขลา ช่วงแรกจากการสำรวจรายชื่อเจ้าคณะแขวงในจังหวัดพัทลุงเมื่อ พ.ศ. 2459 พบว่า พระครูการาม (เทพ จูติญาโน) วัดคงคาสวัสดิ์ (ธรรมยุต) เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง¹ และต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอคูหาสวรรค์ เมื่อพระครูการามได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง จึงได้แต่งตั้ง พระครูเปลี่ยน วัดคูหาดำ (ภูผาภิมุข) เป็นพระครูภาแก้ว เจ้าคณะแขวงคูหาสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. 2473 พระครูแก้ว วัดพิบูลทอง รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงอำเภอทะเลน้อย (ควนขนุน) ต่อมา พ.ศ. 2467 เป็นพระครูกาชาด เจ้าคณะแขวงอำเภอควนขนุน² พระครูอินทร์ วัดโพเค็ด อำเภอเมืองพัทลุง เป็นผู้รั้งเจ้าคณะแขวงอำเภอปากพะยูน ต่อมา พ.ศ. 2467 ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูภาเดิม เจ้าคณะแขวงอำเภอปากพะยูน³ ส่วนจังหวัดสงขลา พ.ศ. 2445 พระครูอุทิศย์เขตต์คณานุรักษ์ (จูเกียด โสปาโก) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระครูวิธานุศาสน์ประสิทธิ์ฐานานุกรมเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช วัดมัทธมิมาวาส เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอหาดใหญ่⁴ พระครูวิจิตรคณานุรักษ์ วัดเลียบ อำเภอเมืองสงขลา เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง พระครูพิทักษ์จนะคณานุกิจ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอบ้านนา และอำเภอเทพา พระราชเมธี (จู อิสสรธาดา) เจ้าคณะจังหวัดควนตาแหน่งเจ้าคณะแขวงจะทิ้งพระด้วย⁵ ต่อมา พ.ศ. 2468 พระครูวินัยธรรมแดง วัดตะเครียะ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอรโนด⁶ และได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครู

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศธ. 7.2/2 เรื่องสั่งให้กรรมการจังหวัดนครและพัทลุง ส่งรายชื่อเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวงตลอดจนพระสงฆ์ที่ได้รับพระราชทานพัดเปรียญ (27 ก.พ. 59 - 17 เม.ย. 60).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศธ. 7.2/6 เรื่องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรแก่พระสงฆ์ (9 พ.ย. 67).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศธ. 7.2/2. เรื่องเดิม.

⁴ พระครูสกลวินัยการ (ถกล เทียรสุนทร). ชีวประวัติสังเขปพระครูอุทิศย์เขตต์คณานุรักษ์. 2493. หน้า 5.

⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศธ. 7/34 เรื่องส่งบัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรในจังหวัดสงขลา (9 - 18 ต.ค. 66).

⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศธ. 7.2/9 เรื่องส่งตราตั้งพระครูวินัยธรรม (แดง) เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอรโนด และตั้งพระปลัดจันท์ พระคลิ่ง พระเมฆ พระหุ่ม อำเภอรโนด เป็นอุปัชฌายะ (21 เม.ย. - 8 พ.ค. 68).

วิจารณ์ศีลคุณ เมื่อวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470¹ ต่อมาในปี พ.ศ. 2473 ก็มีการแต่งตั้งและปรับเปลี่ยนตำแหน่งเจ้าคณะแขวงหรือเจ้าคณะอำเภอหลายตำแหน่ง โดยได้แต่งตั้งพระครูสังฆรักษ์ วัดมัทธมิมาวาสเป็นผู้รั้งเจ้าคณะแขวงอำเภอสะเคา ตั้งพระอธิการเส็ง คิสรโว วัดแหลมทราย เป็นผู้รั้งเจ้าคณะแขวงอำเภอเทพา และให้ย้ายพระสมุห์ชัย วัดไทรงาม ผู้รั้งเจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองไปเป็นผู้รั้งเจ้าคณะแขวงอำเภอจะนะ²

การแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงในช่วงนี้จะเห็นได้ว่าส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาทางพระปริยัติธรรมมาในระดับหนึ่งแล้ว จึงถือได้ว่าเป็นพระสงฆ์ที่มีความรู้ดี เป็นที่เคารพนับถือของหมู่พระสงฆ์และประชาชนทั่วไป เจ้าคณะแขวงส่วนใหญ่ที่เป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตจะพำนักอยู่ที่วัดมัทธมิมาวาส จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นวัดที่ตั้งอยู่กลางเมืองสงขลา เช่น พระครูอุทิศต์เขตต์ คณานุรักษ์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอหาดใหญ่ แต่จำพรรษาอยู่ที่วัดมัทธมิมาวาส ในเขตอำเภอเมืองสงขลา เป็นต้น ส่วนการแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงแม้จะให้เจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ เข้ามามีส่วนในการคัดเลือกก็ตาม แต่ส่วนใหญ่ก็เป็นไปตามความต้องการของเจ้าคณะเมืองหรือเจ้าคณะจังหวัด จึงทำให้เห็นได้ว่า การแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงยังอยู่ในระบบอุปถัมภ์แบบบิดาอุปถัมภ์บุตร เช่น การแต่งตั้งพระครูเปลี่ยนเป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอคูหาสวรรค์ ซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดและเป็นญาติกับพระครูการาม (เทพ วิฑิตยาโน) เจ้าคณะจังหวัดพัทลุง หรือการที่พระรัตนธัชมุนี (จู อิศฺสรธนาโน) เจ้าคณะจังหวัดสงขลา แต่งตั้งพระสงฆ์ในวัดมัทธมิมาวาส เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอหาดใหญ่และเจ้าคณะแขวงอำเภอสะเคา ล้วนแต่เป็นพระสงฆ์ที่มีความใกล้ชิดหรือเป็นพระฐานานุกรมของเจ้าคณะจังหวัด เป็นต้น ดังนั้นโอกาสที่พระสงฆ์ในแต่ละแขวงหรือในแต่ละอำเภอที่พักอยู่ในท้องถิ่นนั้นจะได้เป็นเจ้าคณะแขวงจึงทำได้ยาก

4. การปกครองระดับหมวดหรือตำบล เจ้าคณะหมวดหรือเจ้าคณะตำบลเป็นตำแหน่งที่มีมานานแล้ว แต่ไม่ได้ระบุไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งของพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่มีความใกล้ชิดกับชุมชนค่อนข้างมาก ซึ่งคอยดูแลความเรียบร้อยของการศึกษา และแก้ปัญหาความขัดข้องของคณะสงฆ์ในตำบลนั้น ๆ สำหรับบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา การแต่งตั้งเจ้าคณะหมวดเป็นอำนาจหน้าที่ของเจ้าคณะแขวงที่จะต้องรับฟังความคิดเห็นของพระสงฆ์และชาวบ้านในท้องถิ่นนั้น แล้วจึงเลือกเจ้าคณะหมวดเพื่อให้เป็นไป

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7. ศธ. 7.2/20 เรื่องตั้งพระครูธรรมธรรแดง วัดตะเคียว เป็นพระครูวิจารณ์ศีลคุณ เจ้าคณะแขวงระโนด จังหวัดสงขลา พ.ศ. 2470.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7. ศธ. 7.2/23 เรื่องย้ายและตั้งเจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองสงขลาจะนะและเทพากับตั้งพระอนุศาสนาจารย์ (4 ก.ค. 73)

ตามความต้องการของพระสงฆ์และชาวบ้านในท้องถิ่น เจ้าคณะหมวดไม่จำเป็นจะต้องมีทุกตำบลก็ได้ในปี พ.ศ. 2448 หัวเมืองพัทลุงมีเจ้าคณะหมวด 7 รูป ดังตารางที่ 9

ตารางที่ 9 รายชื่อเจ้าคณะหมวดหัวเมืองพัทลุง พ.ศ. 2448

ที่	ชื่อเจ้าคณะหมวด	รายชื่อวัด	ชื่อตำบล/อำเภอ	หมายเหตุ
1	เจ้าอธิการชู	วัดภักดีสังวร (วัดกุฎ)	ตำบลลำปำ อำเภอเมืองพัทลุง	เจ้าคณะหมวด กุหาสวรรค์
2	เจ้าอธิการขวัญ	วัดน้ำรอบ	ตำบลตำนาน อำเภอเมืองพัทลุง	
3	เจ้าอธิการเรือง (พระครูธรรมโกษาจารย์)	วัดเจ็นออก	ตำบลตำนาน อำเภอเมืองพัทลุง	
4	เจ้าอธิการมา	วัดโคกม่วง	ตำบลโคกชะงาย อำเภอเมืองพัทลุง	
5	เจ้าอธิการสุข	วัดหมวย	ตำบลบ้านนา อำเภอเมืองพัทลุง	สมัยนั้นตำบล มะกอกเหนือ อำเภอควนขนุน ยังขึ้นอยู่กับ อำเภอเมืองพัทลุง
6	เจ้าอธิการแก้ว (พระครูอินทโมฬี)	วัดปรางหมื่นนอก	ตำบลปรางหมื่น อำเภอเมืองพัทลุง	
7	เจ้าอธิการทอง (พระครูสังฆวิจารณ์ ฉันทันต์บรรพต)	วัดเขาอ้อ	ตำบลมะกอกเหนือ อำเภอเมืองพัทลุง	

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศร. 7.1/1 เรื่องรายชื่อวัดในมณฑล

นครศรีธรรมราช ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448)

ส่วนเจ้าคณะหมวดในเมืองสงขลาไม่ปรากฏหลักฐานมีจำนวนเท่าใด แต่ถ้าดูหลักฐานจากรายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) เมืองสงขลามีเจ้าคณะหมวดตามที่พอจะรวบรวมได้ ดังตารางที่ 10

ตารางที่ 10 รายชื่อเจ้าคณะหมวดหัวเมืองสงขลา พ.ศ. 2442

ที่	ชื่อเจ้าคณะหมวด	ชื่อวัด	เจ้าคณะหมวด	หมายเหตุ
1	เจ้าอธิการย้อย	วัดคูเต่า	ตำบลคูเต่า	เดิมขึ้นอำเภอ จะนะ
2	เจ้าอธิการชุม	วัดแม่เปี้ยะ	อำเภอเหนือ ตำบลคลองหรั่ง	
3	เจ้าอธิการอินทอง	วัดอ่างทอง	อำเภอเหนือ ตำบลทุ่งหวัง	
4	เจ้าอธิการทอง	วัดปลักชะเมา	อำเภอเมือง ตำบลนาง	
5	เจ้าอธิการมี	วัดกระเสะ	อำเภอจะนะ ตำบลไม้แก่น	
6	เจ้าอธิการสัง	วัดเกาะสะบ้า	อำเภอจะนะ ตำบลเทพา	
7	เจ้าอธิการชู	วัดจะทิ้งพระ	อำเภอเทพา ตำบลจะทิ้งพระ	
			อำเภอปะทะ	

ที่มา : พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนากับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478.

จากข้อมูลดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการแต่งตั้งเจ้าคณะหมวดจะไม่แต่งตั้งทุกตำบล แต่จะรวมหลาย ๆ ตำบลให้มีเจ้าคณะหมวด 1 รูป อันเนื่องจากการขาดแคลนพระสงฆ์ที่มีความรู้เหมาะสมที่จะเป็นเจ้าคณะหมวดได้ ซึ่งจะเห็นได้ว่าเจ้าคณะหมวดในสมัยนี้ล้วนแต่เป็นพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่ไม่มีสมณศักดิ์ แต่ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์ที่ล้วนแต่เป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านและมีความกว้างขวางในหมู่สงฆ์ในท้องถิ่นนั้น ๆ เจ้าคณะหมวดเหล่านี้จะช่วยแบ่งเบาภาระการปกครองของเจ้าคณะแขวงได้เป็นอย่างดี และช่วยประสานระหว่างหมู่พระสงฆ์ในพื้นที่กับเจ้าคณะแขวงหรือเจ้าคณะจังหวัด เมื่อเจ้าคณะหมวดเหล่านี้ได้ปฏิบัติหน้าที่จนมีผลงานในระดับหนึ่ง จึงมีการแต่งตั้งให้มีสมณศักดิ์ เช่น เจ้าอธิการทอง วัดเขาอ้อ เป็นพระครูสังฆวิจารณ์จันทนัตถบรรพต เจ้าอธิการแก้ว วัดปรางหมื่นนอก เป็นพระครูอินทโมฬี เจ้าอธิการเรือง วัดเงินออก (วัดจินตาวาส) เป็นพระครูธรรมโกษาจารย์ เจ้าอธิการชู วัดจะทิ้งพระ เป็นพระครูวิจารณ์ศีลคุณ เป็นต้น

5. การปกครองระดับวัด เจ้าอาวาสเป็นตำแหน่งสำคัญที่มีความใกล้ชิดกับชาวบ้านเป็นอย่างมาก วัดจะเจริญหรือก้าวหน้าจึงขึ้นอยู่กับเจ้าอาวาสและประชาชนหรือชาวบ้านในท้องถิ่นนั้น ๆ มีการร่วมมือกันมากน้อยเพียงใด ดังนั้นการแต่งตั้งเจ้าอาวาสแต่ละวัดในหัวเมือง จึงเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะแขวงที่จะประชุมปรึกษากับพระสงฆ์และสัปบุรุษทายกแห่งวัดนั้น เพื่อเลือกพระภิกษุรูปหนึ่งรูปใดหรือเห็นแตกต่างกันหลายรูปก็ได้ แล้วให้เจ้าคณะแขวงนำเสนอต่อเจ้าคณะเมือง และหากเจ้าคณะเมืองมีความเห็นว่าพระภิกษุรูปใดสมควรเป็นเจ้าอาวาสก็จะออกตราตั้งให้พระภิกษุรูปนั้นเป็นเจ้าอาวาส แต่ตราตั้งนั้นก่อนประกาศต้องให้ผู้ว่าราชการเมืองหรือผู้ว่าราชการจังหวัดประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญรับรองเสียก่อน และเจ้าอาวาสหากไม่อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่าก็ให้มีสมณศักดิ์เป็น “อธิการ”¹

เจ้าอาวาสมีหน้าที่ตามที่พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ได้กำหนดไว้ดังนี้

มาตรา 13 เจ้าอาวาสมีหน้าที่ดังนี้ คือ

- ข้อ 1 ที่จะทำนุบำรุงรักษาวัดนั้น ตามกำลังและความสามารถ
- ข้อ 2 ที่จะตรวจตราอย่าให้วัดนั้นเป็นที่พำนักแอบแฝงของโจรผู้ร้าย
- ข้อ 3 ที่จะปกครองบรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้น
- ข้อ 4 ที่จะรักษาความเรียบร้อยและระงับอธิกรณ์ในหมู่บรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้น
- ข้อ 5 ที่จะเป็นธุระในการสั่งสอนพระศาสนาแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ให้เจริญในสัมมาปฏิบัติตามสมควรแก่อุปนิสัย
- ข้อ 6 ที่จะเป็นธุระให้กุลบุตรซึ่งอาศัยเป็นศิษย์อยู่ในวัดนั้นได้ร่ำเรียนวิชาความรู้ตามสมควร
- ข้อ 7 ที่จะเป็นธุระแก่สัปบุรุษและทายกผู้มาทำบุญในวัดนั้นให้ได้บำเพ็ญกุศลโดยสะดวก
- ข้อ 8 ที่จะทำบัญชีบรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งอาศัยในวัดนั้นและทำรายงานการวัดขึ้นต่อเจ้าคณะ
- ข้อ 9 ถ้าพระภิกษุสามเณรในวัดนั้น ประารถนจะไปอยู่วัดอื่นก็ดีหรือจะไปทางไกลก็ดี เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสจะต้องให้หนังสือสุทธิไปเป็นสำคัญ เว้นแต่ถ้าเจ้าอาวาส

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศร. 16/2 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (16 - 18 มิ.ย. 121).

เห็นว่า ภิกษุสามเณรรูปใดจะไปเพื่อประพฤตินาจารในที่อื่น จะไม่ยอมให้หนังสือสุทธิก็ได้ แต่ต้องแจ้งเหตุให้พระภิกษุหรือสามเณรรูปนั้นทราบด้วย'

ส่วนอำนาจของเจ้าอาวาสตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ได้กำหนดไว้ว่า

มาตรา 17 เจ้าอาวาสมีอำนาจดังนี้ คือ

ข้อ 1 มีอำนาจที่จะบังคับว่ากล่าวบรรดาบรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งอยู่ในวัดนั้น

ข้อ 2 อธิกรณ์เกิดขึ้นในวัดใด ถ้าเป็นความตามลำพังพระวินัยเจ้าอาวาสวัดนั้น มีอำนาจที่จะพิพากษาได้ ถ้าเป็นความแพ่ง แม้คู่ความทั้งสองฝ่ายยอมให้เจ้าอาวาสเปรียบเทียบ ก็เปรียบเทียบได้

ข้อ 3 บรรพชิตก็คฤหัสถ์ก็ดี ถ้ามิได้รับอนุญาตของเจ้าอาวาสจะเข้าไปบวชหรือไปอยู่ในวัดนั้นไม่ได้

ข้อ 4 บรรพชิตก็คฤหัสถ์ก็ดีที่อยู่ในวัดนั้น ถ้าไม่อยู่ในโอวาทของเจ้าอาวาส ๆ จะไม่ให้อยู่ในวัดนั้นก็ได้

ข้อ 5 ถ้าเจ้าอาวาสบังคับการอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติหรือพระราชบัญญัติและพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นไม่กระทำความผิดหรือฝ่าฝืนคำสั่งหมิ่นประมาทเจ้าอาวาสก็ดี เจ้าอาวาสมีอำนาจที่จะทัณฑกรรมแก่พระภิกษุสามเณรผู้มีความผิดนั้นได้

ข้อ 6 ถ้าเจ้าอาวาสกระทำการตามหน้าที่อันชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย ถ้าและคฤหัสถ์ผู้ใดขัดขืนหรือลบหลู่อำนาจหรือหมิ่นประมาทเจ้าอาวาสผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษปรับครั้งหนึ่งเป็นเงินไม่เกิน 20 บาท หรือจำคุกเดือนหนึ่งหรือทั้งปรับและทั้งจำด้วยทั้ง 2 สถาน²

นอกจากนี้หากวัดใดมีจำนวนพระสงฆ์มากหรือเจ้าอาวาสมีความชราภาพไม่สามารถทำหน้าที่ได้ทุกอย่างเจ้าคณะเมืองก็สามารถตั้งผู้ช่วยเจ้าอาวาสหรือรองเจ้าอาวาสเป็นผู้ช่วยเหลือเจ้าอาวาสได้อีกด้วย โดยให้มีอำนาจได้เท่าที่เจ้าคณะได้มอบไว้ แต่จะมีอำนาจเกินเจ้าอาวาสหรือ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศร. 16/2 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (16 - 18 มิ.ย. 121).

² เรืองเคิม.

กระทำการฝ่าฝืนอนุมัติของเจ้าอาวาสไม่ได้ รองเจ้าอาวาสถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่าก็ให้มีสมณศักดิ์เป็นรองอธิการ¹

จะเห็นได้ว่าอำนาจและหน้าที่ของเจ้าอาวาสล้วนแต่เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับพระสงฆ์และสังคมชาวบ้านที่เจ้าอาวาสต้องปฏิบัติ เพื่อการจรรโลงพระพุทธศาสนาและอบรมสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ดีงาม การแต่งตั้งเจ้าอาวาสวัดบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงสมัยนี้ได้พบว่าเจ้าอาวาสส่วนใหญ่ถ้าเป็นวัดทั่วไป เจ้าอาวาสจะเป็นเพียงอธิการหรือพระอธิการ ถ้าเป็นเจ้าคณะหมวดก็เป็นเจ้าอธิการ ถ้าเป็นเจ้าคณะแขวงและเจ้าคณะเมืองก็เป็นพระครู ในปี พ.ศ. 2448 เจ้าอาวาสในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีสมณศักดิ์แยกได้ดังตารางที่ 11

ตารางที่ 11 สมณศักดิ์ของเจ้าอาวาสวัดในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา (เมืองสงขลาและเมืองพัทลุง) พ.ศ. 2448

ที่	ชื่อเมือง	จำนวนวัด	พระครู	เจ้าอธิการ	อธิการ	หมายเหตุ
1	เมืองสงขลา	211	8	9	194	รวมพระครูฐานานุกรม 2 รูป และพระครูการาม วัดคงคาสวัสดิ์ เมืองพัทลุง ซึ่งเป็นวัดธรรมยุตที่ขึ้นกับเมืองสงขลา 1 รูป
2	เมืองพัทลุง	109	2	7	100	
	รวม	320	10	16	294	

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศธ. 7.1/1 รายชื่อวัดในมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2448

ข้อมูลจากตารางดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการแต่งตั้งสมณศักดิ์เจ้าอาวาสเป็นพระครูมีน้อยมากและที่เป็นพระครูส่วนใหญ่เป็นเจ้าคณะเมือง รองเจ้าคณะเมือง และเจ้าคณะธรรมยุต สาเหตุที่เป็นเช่นนี้พอจะสันนิษฐานได้ว่า ในระยะนี้เป็นช่วงของการเริ่มต้นในการปฏิรูปพุทธศาสนา กฎเกณฑ์ การพิจารณาผลงานและการปฏิบัติหน้าที่ของพระสงฆ์ระดับเจ้าอาวาสยังไม่มีการตรวจ

¹หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศธ. 16/2 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (16 - 18 มิ.ย. 121).

ตราเพื่อพิจารณาแต่งตั้งเท่าที่ควร ประการสำคัญคือสมณศักดิ์ของเจ้าคณะเมืองเป็นเพียงระดับพระครูเท่านั้น จึงทำให้สมณศักดิ์ในระดับล่างไม่สามารถขยายขึ้นเป็นระดับพระครูได้ แต่หลังจากนั้นไม่นานเมื่อมีการขยายสมณศักดิ์ของเจ้าคณะเมืองหรือเจ้าคณะจังหวัดที่สูงขึ้นกว่าเดิม จึงทำให้สมณศักดิ์ของเจ้าอาวาสวัดขยายขึ้นเป็นพระครูจำนวนมากในเวลาต่อมา

6. พระอุปัชฌาย์ ตำแหน่งพระอุปัชฌาย์เป็นตำแหน่งที่สำคัญ เพราะพระอุปัชฌาย์เป็นผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบทในท่ามกลางพระภิกษุสงฆ์ เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่คณะและเป็นผู้ปกครองคอยดูแลรับผิดชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอนอบรมให้การศึกษาแก่พระภิกษุสงฆ์ ดังนั้นพระภิกษุที่บวชใหม่จึงมีหน้าที่คอยปรนนิบัติรับใช้พระอุปัชฌาย์และคอยศึกษาเล่าเรียนจากท่าน ตลอดถึงการชวนขวยป้องกันหรือระงับความเสื่อมเสียที่จะเกิดขึ้นกับพระอุปัชฌาย์¹ ด้วยเหตุนี้พระอุปัชฌาย์จึงเป็นที่เคารพนับถือและยำเกรงของพระภิกษุสงฆ์เป็นอย่างมาก ในการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ เดิมการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ไม่มีหลักเกณฑ์ที่ชัดเจนขึ้นอยู่กับเจ้าคณะเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าพระภิกษุรูปใดมีความรู้เหมาะสมจะเป็นพระอุปัชฌาย์ก็ส่งตัวเข้าไปรับตราตั้งที่กรุงเทพฯ บางครั้งพระสงฆ์ก็ไม่ยินดีจะเข้าไปรับตราตั้งที่กรุงเทพฯ เพราะได้รับความยากลำบากในการเดินทาง จึงทำให้บางครั้งเจ้าคณะต้องอนุญาตให้เจ้าอธิการที่มีความรู้เป็นพระอุปัชฌาย์ได้ ซึ่งดูเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องนัก² ดังนั้นเพื่อให้การแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์มีความถูกต้องเหมาะสมยิ่งขึ้น ในปี พ.ศ. 2456 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ระเบียบการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ มีรายละเอียดดังนี้

1. ให้เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นมีหน้าที่จัดหาพระอุปัชฌาย์ให้มีพอแก่การอุปสมบทในท้องถิ่นนั้น
2. ในถิ่นใดอุปัชฌาย์ว่างลงหรือมีไม่พอให้เจ้าคณะถิ่นนั้น ประชุมสงฆ์และชาวบ้านเลือกสรรหาผู้ที่สมควรจะเป็นพระอุปัชฌาย์ และนำชื่อขึ้นเสนอเจ้าคณะใหญ่เพื่อพิจารณาว่า ผู้นั้นสมควรเป็นพระอุปัชฌาย์หรือไม่ แต่ถ้าในมณฑลกรุงเทพฯ ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะกลางที่จะพิจารณา เมื่อเจ้าคณะพิจารณาแล้วสมควรก็ออกตราตั้งให้
3. การแต่งตั้งดังกล่าวต้องได้รับอนุมัติจากฝ่ายราชการด้วย มณฑลกรุงเทพฯ คือ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ (ปัจจุบันรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการ) ส่วนมณฑลอื่น คือ สมุหเทศาภิบาล (ปัจจุบันผู้ว่าราชการจังหวัด) อนึ่งพระอุปัชฌาย์ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพิเศษถือว่ามิเกียรตินเฉพาะรูป แม้ในถิ่นนั้น ๆ จะมีพออยู่แล้วก็ตั้งได้
4. อุปัชฌาย์จะให้บรรพชาอุปสมบทบุคคลที่คณะสงฆ์และราชการกำหนดห้ามไม่ได้

¹พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. 2538. หน้า 432.

²พระรัตนธัมมิ (ม่วง รตนธโช). รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัมมิ. 2478. หน้า 48 - 49.

5. อุปัชฌาย์จะอุปสมบทนอกเขตของตนไม่ได้เว้นแต่ได้รับอนุญาตจากเจ้าคณะ
6. ภิกษุใดไม่ได้รับแต่งตั้งจากเจ้าคณะ แต่ตั้งตนเป็นพระอุปัชฌาย์ บวชกุลบุตรก็จะต้องมีโทษ เช่น ลงทัณฑ์กรรม หรือกักขังบริเวณ เป็นต้น และหากที่บวชแล้ว แม้จะถูกตั้งตามพระวินัยก็ถือว่าผิดกฎหมายไม่มีสิทธิใด ๆ ที่พระเถรรูปอื่นมีอยู่¹

ส่วนคุณสมบัติของพระภิกษุที่จะแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ได้นั้นต้องมีคุณสมบัติดังนี้

1. มีความประพฤติดี
2. เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย
3. มีความรู้พอจะฝึกนิสิตให้เป็นพระที่ดีได้
4. มีความรู้พอจะทำอุปสมบทกรรมให้ถูกต้องตามที่ใช้กันอยู่ องค์คุณ 4 ประการนี้กำหนดเอาตามสมควรแก่ท้องถิ่นที่ภิกษุผู้จะได้รับตั้งเป็นพระอุปัชฌายะ
5. มีพรรษาพ้น 10 ปีแล้ว²

สำหรับพระอุปัชฌาย์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2442 เมืองสงขลามิพระอุปัชฌาย์ 22 รูป เมืองพัทลุงมี 3 รูป ดังได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งถือว่ามีน้อยมากและพระอุปัชฌาย์ส่วนใหญ่ไม่ได้รับตราตั้ง เพียงแต่เจ้าคณะเป็นผู้ตั้งขึ้นเอง ต่อมา พ.ศ. 2448 เมืองสงขลามิอุปัชฌาย์ 11 รูป เมืองพัทลุงมี 4 รูป รายละเอียดดังตารางที่ 12

¹พระวิสุทธิโสภณ. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. 2543. หน้า 63.

²เรื่องเดิม.

ตารางที่ 12 รายชื่อพระอุปัชฌาย์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2448

ที่	รายชื่อพระอุปัชฌาย์	รายชื่อวัด	ที่ตั้งวัด			หมายเหตุ
			ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	
1	พระครูญาณโมลี	วัดสุวรรณคีรี	แหลมสน	เมือง	สงขลา	
2	พระครูรัตนโมลี	วัดคอนแยม	หลักเมือง	เมือง	สงขลา	
3	พระครูธรรมโมลี	วัดแจ้ง	แหลมทราย	เมือง	สงขลา	
4	พระอุปัชฌาย์เลิศ	วัดท่าม่วง	รัตภูมิ	เหนือ	สงขลา	
5	พระครูสังฆวิจารณ์	วัดแม่เปิยะ	คลองหรีง	เหนือ	สงขลา	
6	พระอุปัชฌาย์หนู	วัดคูเต่า	แม่ทอม	เหนือ	สงขลา	
7	พระอุปัชฌาย์ขวัญ	วัดคอน	ศิระกระบือ	เหนือ	สงขลา	
8	พระอุปัชฌาย์ทอง	วัดสามบ่อ	วัดสน	ปะทอ	สงขลา	
9	พระอุปัชฌาย์เสน	วัดหัวสะถิน	หัวสะถิน	ปะทอ	สงขลา	
10	พระอุปัชฌาย์เอียด	วัดเสือเมือง	วัดจัน	ปะทอ	สงขลา	
11	พระครูวิสุทธิโมลี	วัดมณีนิมิต	หลักเมือง	เมือง	สงขลา	ธรรมยุต
12	พระครูอริยสังวร	วัดอนุราชาาราม	ลำปำ	เมือง	พัทลุง	
13	พระครูภาเคิม	วัดวิหารเบิก	ลำปำ	เมือง	พัทลุง	
14	พระอุปัชฌาย์คำ	วัดท่าแค	ท่าแค	เมือง	พัทลุง	
15	พระครูการาม	วัดคงคาสวัสดิ์	ลำปำ	เมือง	พัทลุง	ธรรมยุต ขึ้นเมือง สงขลา

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ศร. 7.1/1 รายชื่อวัดในมณฑล

นครศรีธรรมราช พ.ศ. 2448

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระอุปัชฌาย์ที่ได้รับตราตั้งในเมืองสงขลาและเมืองพัทลุงมีน้อยมาก ส่วนใหญ่พระอุปัชฌาย์จะอยู่ในเขตอำเภอเมืองหรืออำเภอใหญ่ๆ ซึ่งเป็นเขตที่มีวัดและพระสงฆ์จำนวนมาก จึงทำให้เขตที่ห่างไกลจากตัวเมืองมีปัญหาการขาดแคลนพระอุปัชฌาย์ไม่เพียงพอต่อการอุปสมบทของชาวบ้าน เช่น อำเภอทะเลน้อย (ควนขนุน) อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ทั้ง 2 อำเภอ ไม่มีพระอุปัชฌาย์ อำเภอจะนะ อำเภอเทพา จังหวัดสงขลา ทั้ง 2 อำเภอนี้ไม่มีพระอุปัชฌาย์ เป็นต้น ซึ่งต่อมาทางคณะสงฆ์ได้พยายามแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ให้กระจายออกไปสู่พื้นที่ห่างไกลมากขึ้น ส่วนตราตั้งก็ให้ส่งจากกรุงเทพฯ ผ่านเจ้าคณะสงฆ์โดย

พระภิกษุที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ไม่ต้องเดินทางเข้าไปรับตราตั้งที่กรุงเทพฯ ให้ได้รับความยากลำบากอีกต่อไป แต่อย่างไรก็ตามการขอแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ในบางพื้นที่ก็ยังเข้าใจไม่ตรงกันตามขั้นตอนที่กำหนด เนื่องจากเกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนของพระสงฆ์และเจ้าหน้าที่เองจึงทำให้เรื่องต้องล่าช้า ดังเช่นกรณีการแต่งตั้งเจ้าอธิการนัย หสฺสเดโช เจ้าคณะหมวดวัดกุฎี (วัดสุวรรณวิชัย) อำเภอพนางตุง (อำเภอควนขนุน) และเจ้าอธิการจันทร์ รมมสโร เจ้าคณะหมวดวัดฝาละมี (วัดควนฝาละมี) อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อ พ.ศ. 2463 เห็นได้จากหลักฐานที่ระบุไว้ในใบบอกจังหวัดพัทลุง ที่ 101/299 ลงวันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ. 2463 ตอนหนึ่งว่า

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลิขิต พระครูอริยสังวร เจ้าคณะจังหวัดพัทลุงที่ 3/6 ลงวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2463 ว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรร้องขอให้เจ้าอธิการนัย คณะหมวดวัดกุฎี ตำบลควนขนุนเหนือ อำเภอพนางตุง จังหวัดพัทลุง เป็นอุปัชฌายะ เพื่อจะได้อุปสมบทกุลบุตรในตำบลนั้นโดยสะดวก และว่าเจ้าอธิการนัยรูปนี้อายุ 52 ปี พรรษา 28 ฉายา หสฺสเดโช ประกอบด้วยองค์สมบัติตามที่กล่าวไว้ในแถลงการณ์คณะสงฆ์คือเป็นผู้ปฏิบัติดี และเป็นที่ยอมรับนับถือทั้งฝ่ายพระสงฆ์และชาวบ้านในตำบลนั้น ส่วนการสั่งสอนศิษย์ก็เรียบร้อย ทั้งมีวุฒิพอจะทำการอุปสมบทกรรมได้ ขอให้เจ้าอธิการนัยได้รับตราตั้งตำแหน่งอุปัชฌายะตามความประสงค์ด้วย'

ส่วนในกรณีของเจ้าอธิการจันทร์ รมมสโร วัดควนฝาละมี มีอายุ 49 ปี พรรษา 28 ได้ขอเลื่อนเป็นพระอุปัชฌาย์ทำนองเดียวกันกับของเจ้าอธิการนัย ปรากฏว่ายังไม่ถูกขึ้นตอน เพราะตามหลักเกณฑ์เบื้องต้นการขอตั้งพระอุปัชฌาย์ เจ้าคณะในท้องถิ่นจะต้องประชุมสงฆ์และชาวบ้านพร้อมกันเลือกว่าพระภิกษุรูปใดสมควรจะเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อเลือกได้แล้วจึงให้นำชื่อขึ้นเสนอเจ้าคณะผู้ใหญ่เหนือตน แต่การขอแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ทั้ง 2 รูปนี้ ไม่ปรากฏว่าเจ้าคณะในท้องถิ่นได้ประชุมสงฆ์และชาวบ้านมาก่อน จึงขอให้ดำเนินการมาให้ถูกต้องตามขั้นตอนเสียก่อน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เรื่องการแต่งตั้งต้องล่าช้าไปอีก

หลังจากนั้นการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ก็กระจายไปตามอำเภอต่าง ๆ มากขึ้นเพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระพระอุปัชฌาย์ที่มีอยู่แล้ว และทำให้พระอุปัชฌาย์กระจายไปทั่วทุกอำเภอ เช่น พ.ศ. 2466 จังหวัดสงขลา มีการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ 4 รูป ได้แก่ พระครูพรหมเวชวุฒิกุล วัดโคก

'หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศธ. 7.2/3 เรื่องขอเจ้าอธิการนัยคณะหมวดวัดกุฎีเป็นอุปัชฌายะในตำบลควนขนุน (19 - 28 พ.ค. 63).

เสมีด (วัดชัยมงคล) อำเภอเมืองสงขลา พระทองอิน ธรรมสุวรรณโณ วัดปลักเมา อำเภอบ้านนา พระแก้ว อินทสโร วัดวังไทร อำเภอบ้านนา และพระท่อม ธรรมรังสี วัดยางทอง อำเภอ สะเดา จังหวัดสงขลา¹ พ.ศ. 2468 จังหวัดสงขลา มีการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ 5 รูป ได้แก่ พระปลัดจันทร์ วัดแหลมวัง พระสมุห์จันทร์ วัดจะทิ้งพระ เจ้าอธิการคลัง วัดคลองรี อำเภอสทิงพระ เจ้าอธิการเมฆ วัดเชิงแส เจ้าอธิการท่อม วัดสามบ่อ อำเภอระโนด จังหวัด สงขลา² พ.ศ. 2470 จังหวัดพัทลุงมีการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ 3 รูป ได้แก่ พระปลัดบุญทอง วัด พิกุลทอง อำเภอกวนขนุน เจ้าอธิการคง วัดควนปรัง และเจ้าอธิการจำ วัดเงินออก (วัดจินดา วาส) อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง³ เป็นต้น

จากข้อมูลดังกล่าวจะเห็นได้ว่าในช่วงแรกพระอุปัชฌาย์มีน้อยมาก แต่หลังจากมีการ ปฏิรูปพุทธศาสนา พระสงฆ์ได้เรียนรู้อย่างกว้างขวางขึ้น ทำให้พระสงฆ์หลายรูปพัฒนาตนเอง ไปตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้การพิจารณาแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ได้กระจายตัวออก ไปตามชุมชนต่าง ๆ มากขึ้น ประกอบกับการแต่งตั้งนั้นจะต้องฟังความคิดเห็นของหมู่พระสงฆ์ และชาวบ้านในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย พระอุปัชฌาย์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่จึงเป็นที่ เคารพนับถือของชาวบ้านมาก การเป็นที่ยอมรับของชาวบ้านได้นั้น พระอุปัชฌาย์จะต้องมีวัตร ปฏิบัติอยู่ในพระธรรมวินัย เสียสละเพื่อส่วนรวม และมีความเมตตา กรุณาต่อคนทุกหมู่เหล่า ซึ่งถือได้ว่าเป็นการสร้างสมบุญบารมีของพระสงฆ์เหล่านั้นด้วย จึงทำให้พระอุปัชฌาย์มีความ สัมพันธ์กับพระสงฆ์และชาวบ้านค่อนข้างสูงกว่าพระภิกษุสงฆ์โดยทั่วไป เพราะพระอุปัชฌาย์จะ ต้องดูแลสั่งสอนพระภิกษุผู้บวชในพุทธศาสนาอยู่ระยะหนึ่งก่อนที่จะอนุญาตให้พระภิกษุสงฆ์เหล่านั้ นได้แยกย้ายไปตามวัดต่าง ๆ หรือลาสิกขาเป็นฆราวาส ดังนั้นพระอุปัชฌาย์จึงเป็นพระภิกษุที่มี อิทธิพลสามารถควบคุมความประพฤติและอบรมสั่งสอนแก่พระภิกษุและชาวบ้านอย่างใกล้ชิด พระภิกษุและชาวบ้านในสมัยนี้จึงให้ความเคารพบูชาและเชื่อฟังพระอุปัชฌาย์เป็นอย่างยิ่ง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศร. 7.2/4 เรื่องพระพรหมมุนีแทนเจ้า คณะใหญ่หนได้ออกตราตั้งอุปัชฌายะ 4 รูป.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. ศร. 7.2/9 เรื่องส่งตราตั้งพระครูวินัย ธรรม (แดง) เป็นเจ้าคณะแขวง อำเภอระโนด และตั้งพระปลัดจันทร์ พระคลัง พระเมฆ พระ ท่อม อำเภอระโนด เป็นอุปัชฌายะ (21 เม.ย. - 8 พ.ค. 68).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7. ศร. 7.2/21 เรื่องตั้งพระอธิการในจังหวัด พัทลุงเป็นอุปัชฌาย์ 3 รูป (1 - 21 ก.พ. 70)

2.3 การศึกษาของพระสงฆ์และพุทธธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ.

2442 - พ.ศ. 2474

การศึกษาพระธรรมวินัยเป็นหน้าที่สำคัญของพระภิกษุสงฆ์ที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมในพุทธศาสนาทั้งในทางทฤษฎีและปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ต่อการสืบทอดการเผยแผ่พุทธศาสนาและอบรมสั่งสอนลูกบุตร การศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสงฆ์บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในระยะแรกส่วนใหญ่เป็นการศึกษากับเจ้าอาวาสวัดหรือพระอุปัชฌาย์ และศึกษาในระยะเวลาที่บวชเท่านั้น ซึ่งมีเวลาจำกัดจึงทำให้พระภิกษุผู้ศึกษาไม่ค่อยมีโอกาสได้เล่าเรียนอย่างกว้างขวางเพียงพอ เพราะต้องลาสิกขาเสียก่อน หลักสูตรที่เรียนก็ไม่มีความชัดเจน ส่วนผู้ที่บวชแล้วไม่สึกก็สามารถศึกษาในระดับความรู้ที่สูง ๆ ขึ้นไปได้ ดังนั้นในยุคแรก ๆ จึงพบว่าผู้ที่มีความรู้แตกฉานในพระธรรมวินัยมีน้อย แต่จะพบผู้ที่มีความแตกฉานในพระธรรมวินัยบ้างในหมู่พระชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น¹ การศึกษาเล่าเรียนก็ยังเป็นแบบโบราณอยู่คือ ศึกษาสูตรมูลกัจจายนะ ธรรมบท มังคลัตถทีปนี และสารัตถสังคหะ แต่ก็ยังถือว่าผู้ศึกษาอยู่น้อยมาก² การศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสงฆ์เริ่มมีการพัฒนาขึ้นหลังจากพระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) เจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราชได้ออกมาตรวจจัดการศึกษาและการพระศาสนาณมณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. 2442 ได้พยายามส่งเสริมให้วัดฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกายจัดตั้งสำนักเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นหลายแห่ง ทำให้พระสงฆ์ได้รับการศึกษาทางพุทธศาสนาอย่างกว้างขวางขึ้น และมีความแตกฉานทางพุทธธรรมที่เกื้อประโยชน์ต่อตนเองและสังคมในวงกว้างยิ่งขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. การศึกษาของพระสงฆ์บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา การศึกษาพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในสมัยนี้เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาพระสงฆ์ให้มีความรู้ความแตกฉานทางพระธรรมวินัยอย่างแท้จริง จนสามารถนำความรู้มาปรับใช้ให้สอดคล้องกับการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย จึงทำให้เกิดสำนักเรียนที่สำคัญขึ้น 2 แห่ง ได้แก่ สำนักเรียนวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา และสำนักเรียนวัดคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง

สำนักเรียนวัดมัชฌิมาวาส อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา การศึกษาพระปริยัติธรรมในวัดมัชฌิมาวาส ได้เริ่มขึ้นในสมัยที่พระรัตนธัชมุนี (จู อิศรญาณ) เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระโพนมคุณมุนี เป็นเจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส (พ.ศ. 2453 - 2472) สืบเนื่องมาจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ส่งตัวพระรัตนธัชมุนี (จู อิศรญาณ) จากวัดบวร

¹ สิลาช ถาวโรจน์. สภาพอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2496. 2496. หน้า 24.

² พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนากับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. 2478. หน้า 50.

นิเวศวิหาร ตามคำร้องขอของประชาชนชาวเมืองสงขลาออกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาสและ
เป็นเจ้าคณะจังหวัดทั้ง 2 นิกาย เมื่อ พ.ศ. 2453 เพราะพิจารณาเห็นว่าพระรัตนธัชมุนี (จู อิศร
ญาณ) เป็นพระเถระที่มีความสนใจในการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและยังส่งเสริมการศึกษา
เล่าเรียนทางโลกด้วย เมื่อพระรัตนธัชมุนีออกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส ในระยะแรกก็ได้
ปรับปรุงพัฒนาวัดมัชฌิมาวาสให้เจริญรุ่งเรืองเป็นศูนย์กลางของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และ
การที่พุทธศาสนาจะเจริญรุ่งเรืองได้นั้น พระภิกษุสงฆ์ต้องมีการศึกษาพระธรรมวินัยอย่างแตกฉาน
เสียก่อน ดังนั้นเพื่อเป็นการวางรากฐานในการพัฒนาการศึกษาของพระสงฆ์ จึงได้ส่งพระวินัย
โมลี (ถกล กุสโล) เมื่อยังเป็นพระชั้นโศ กุสโล จากวัดมัชฌิมาวาสไปเรียนนักธรรมในสำนัก
เรียนวัดบวรนิเวศวิหาร หลังจากพระวินัยโมลีสอบนักธรรมชั้นตรีได้แล้วก็ได้เดินทางกลับมาอยู่
วัดมัชฌิมาวาส แต่ยังสังกัดการศึกษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร จนเมื่อสอบได้นักธรรมชั้นโทและชั้น
เอกแล้วพระรัตนธัชมุนี (จู อิศรญาณ) จึงให้เปิดสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรมขึ้นที่
วัดมัชฌิมาวาส เมื่อ พ.ศ. 2461¹ โดยให้พระวินัยโมลีเป็นอาจารย์สอน ซึ่งปรากฏว่ามีพระภิกษุ
สามเณรทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกายเข้ามาเรียนร่วมกันจำนวนหนึ่ง เนื่องจากในสมัยนั้นยัง
ไม่มีสำนักเรียนพระปริยัติธรรมเปิดสอนในที่อื่น จึงทำให้วัดมัชฌิมาวาสเป็นศูนย์กลางของการ
ศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม จากธรรมชั้นตรีค่อย ๆ ขยายเป็นธรรมชั้นโทและธรรมชั้นเอก
ตามลำดับ ต่อมาจึงขยายไปตามวัดต่าง ๆ อีกหลายแห่ง เช่น สำนักเรียนวัดคอนรัก อำเภอเมือง
สงขลา สำนักเรียนวัดตะเคียบ อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เป็นต้น

ส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีนั้นก็เกิดขึ้นในสมัยที่พระรัตนธัชมุนี (จู อิศร
ญาณ) เป็นเจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส โดยได้นายเพชร โพธิสาร ซึ่งเคยเป็นพระเปรียญธรรมอยู่ที่
วัดมัชฌิมาวาส เมื่อลาสิกขาแล้วได้มาเป็นอุบาสกประจำอยู่ที่วัดมัชฌิมาวาสเป็นผู้สอนภาษาบาลี
ให้แก่พระภิกษุสามเณร แต่ไม่ปรากฏว่ามีนักเรียนสอบได้ ต่อมาพระมหาจวน ฐานยุตโต ป.ธ.5
จากวัดบวรนิเวศวิหารออกมาอยู่วัดมัชฌิมาวาสได้ทำหน้าที่สอนบาลีแทนนายเพชร โพธิสาร ผล
การเรียนไม่ปรากฏว่ามีนักเรียนสอบได้และจำนวนนักเรียนที่เข้าเรียนก็ไม่ปรากฏหลักฐานมีจำนวน
เท่าใด หลังจากพระมหาจวน ฐานยุตโต ได้ย้ายไปอยู่วัดเกาะถ้ำ ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมือง
สงขลา จังหวัดสงขลา ทำให้การศึกษาต้องหยุดลง เนื่องจากไม่มีครูสอนบาลี²

การเปิดสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลีขึ้นที่วัดมัชฌิมาวาสถือได้ว่าเป็น
การวางรากฐานการศึกษาพุทธศาสนา แม้ในช่วงแรกจะมีปัญหาอุปสรรคในการขาดแคลนครูผู้สอน

¹คณะศิษย์. หนังสืออนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพวิสุทธิคุณ (เลี่ยม
อุทีโน) และพระราชศีลสังวร (ช่วง อตถเวที). 2525. ไม่มีเลขหน้า.

²เรื่องเดิม.

บ้างเป็นครั้งคราว แต่การเรียนการสอนในช่วงแรกก็ได้สร้างให้เกิดพระเถระที่ทรงคุณความรู้ทาง พุทธศาสนาขึ้นมากมายในเวลาต่อมา ซึ่งหลายรูปมีชื่อเสียงในวงการพุทธศาสนาล้วนแต่เป็นศิษย์ จากสำนักเรียนวัดมัชฌิมาวาส เช่น พระเทพกิตติเมธี (ศิริ ฐานยุตโต) อดีตผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัด เสน่หาและเจ้าคณะจังหวัดนครปฐม (ธรรมยุต) พระเทพกิตติเมธี (หั่น) อดีตเจ้าอาวาสวัดมกุฏ กษัตริยาราม กรุงเทพฯ พระเทพญาณเวที (เถื้อ ยติโก) อดีตเจ้าอาวาสวัดบูรณศิริมาตยาราม กรุงเทพฯ พระราชญาณเวที (สุระ ภูริปัญโญ) เจ้าอาวาสวัดยะลาธรรมาราม และเจ้าคณะ จังหวัดยะลา - ปัตตานี - นราธิวาส (ธรรมยุต) พระวินัยโมลี (ถกล กุสโล) อดีตผู้ช่วย เจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา พระครูรัตนโสภณ (แก้ว อดุล) อดีตเจ้าอาวาสวัดควน มิตร และเจ้าคณะอำเภอจะนะ - เทพา - นาทวี (ธรรมยุต) จังหวัดสงขลา พระครูนิพิฐ สมาจาร (กลิ้ง ธรรมวโร) อดีตผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา¹ เป็นต้น นอกจากนี้ยังส่งผลให้วัดฝ่ายมหานิกายในจังหวัดสงขลาหันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาพระธรรม วินัย ส่งเสริมให้มีการเปิดสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมขึ้นหลายวัด เช่น วัดจะทิ้งพระ วัด เลียบ วัดธรรมโฆษณ์ วัดโรงวาส วัดพะโคะ เป็นต้น ซึ่งวัดเหล่านี้ได้พัฒนาการเรียนการสอน จนมีฐานะมั่นคงในสมัยต่อมา

สำนักเรียนวัดคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง การศึกษาพระปริยัติธรรมในวัดคูหาสวรรค์เริ่ม ขึ้นหลังจากพระครูจตุรญาณิย์ (ตุค เกสโร) ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดคูหาสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. 2454 ท่านเป็นพระเถระที่มองการณ์ไกล เห็นว่าต่อไปการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรมจะเป็นประโยชน์ ต่อการพัฒนามนุษย์และสังคม จึงได้ส่งเสริมให้กุลบุตรที่เข้ามาอาศัยพักอยู่วัดคูหาสวรรค์ ได้ ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้เพื่อประกอบอาชีพต่อไป โดยส่งไปตามโรงเรียนต่าง ๆ ในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งสมัยนั้นมีโรงเรียนประชาบาลตั้งอยู่ที่โรงพยาบาลนครแกรนด์พัทลุง และที่วัดคูหาภิมุข (วัดคูหา ต้า) เมื่อเรียนสูงขึ้นจึงส่งไปเรียนที่โรงเรียนประจำจังหวัด (โรงเรียนพัทลุง) ซึ่งสมัยนั้นยังตั้งอยู่ริมทะเลสาบ ตำบลลำปำ ในส่วนของพระภิกษุสามเณรก็ส่งเสริมให้ได้เรียนพระธรรมวินัย เนื่องจากในสมัยนั้นวัดคูหาสวรรค์ตั้งอยู่ในย่านชุมชนมีพระภิกษุสามเณรจำพรรษาแต่ละปีมีจำนวน มากขึ้นเรื่อย ๆ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2465 จึงได้เปิดการเรียนการสอนนักธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ขึ้นที่วัดนี้ ต่อมาหลังจากการบูรณะพระพุทธรูปและฟื้นถ้ำคูหาสวรรค์เสร็จแล้วมีงานฉลองสมโภช เมื่อ พ.ศ. 2468 ดังได้กล่าวมาแล้ว ได้มีพระเถระในสมัยนั้นหลายรูป พร้อมด้วยพระครูจตุร

¹คณะศิษย์. หนังสืออนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพวิสุทธิคุณ (เถื้อม อดุลโน) และพระราชศีลสังวร (ช่วง อดุลเวที). 2525. ไม่มีเลขหน้า.

²พระราชวิรมณี (เพียร อดุลโม). หนังสืออนุสรณ์ในงานบำเพ็ญกุศลและบรรจุอัฐิพระครู จตุรญาณิย์ (ตุค เกสโร) ปรีณทราภิบาล. 2507. หน้า ค.

กรณี (ตุค เกสโร) ได้ประชุมปรึกษากันเพื่อตั้งสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีขึ้นที่วัดคูหาสวรรค์ การประชุมครั้งนี้มีพระครูกาแก้ว (จันทร์) วัดวิหารเบิก เจ้าคณะอำเภอเมืองเป็นประธาน พระครูประภัตรคุณาทร (เหลื่อม) เจ้าอาวาสวัดนาท่อม พระอุปัชฌาย์คำ เจ้าอาวาสวัดท่าแค พระอธิการโต เจ้าอาวาสวัดไพรหอย และพระวินัยธรฐ เจ้าอาวาสวัดควนนิมิต พระเถระเหล่านี้พร้อมที่จะช่วยเหลือส่งเสริมอุปถัมภ์โรงเรียน นอกจากนี้ยังได้รับการช่วยเหลือจากนายเลี่ยม ภักดีวานิชย์ และอุบาสกอุบาสิกาของวัดนี้เป็นอย่างดี พระครูจรรยาภรณ์ (ตุค เกสโร) จึงได้เปิดโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีขึ้นเมื่อต้นปี พ.ศ. 2469¹ โดยมีพระมหาพรัดจากวัดห้วยลึก อำเภอปากพะยูนเป็นครูสอน ในระยะแรกผู้เริ่มก่อตั้งโรงเรียนได้ช่วยกันจัดหานักเรียนจากวัดต่าง ๆ เข้ามาศึกษาหลายรูป เช่น พระครูมุนิตานุรักษ์ (พุ่ม) วัดท่าแค พระครูบริหารสมณคุณ (บุญชู) วัดควนนิมิต พระครูไพโรจน์หิรัญ (ทิม) วัดคูหาสวรรค์ เจ้าอธิการรุ่ง วัดควนนิมิต เจ้าอธิการเคื่อง เกสโร วัดคูหาสวรรค์ พระอธิการหอย วัดโคกชะงาย เป็นต้น การเปิดเรียนครั้งแรกทำการสอนกันภายในถ้ำคูหาสวรรค์ ศิษย์หรือนักเรียนรุ่นแรกนี้ยังไม่ค่อยแน่นอน บางรูปก็เรียนได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ เลิกไปก็มี บางรูปไปเรียนต่อเสียที่อื่น บางรูปเรียนจากที่อื่นแต่มาสอบที่วัดนี้ก็มี ศิษย์รุ่นนี้หลายรูปสอบได้เปรียญธรรม เช่น พระครูบริหารสมณคุณ อดีตเจ้าคณะอำเภอเมืองพัทลุง วัดวัง พระพิศาลธรรมรังสี (สง) อดีตเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง วัดคูหาสวรรค์ พระครูพุทธศาสน์โสภณ อดีตเจ้าอาวาสวัดโรงวาส จังหวัดสงขลา พระมหาเลื่อน พระมหา กมล พระมหาแก้ว พระมหาถ่อม พระมหาคล้าย พระมหาเอื้อน² เป็นต้น พระเถระเหล่านี้ต่อไปจะเป็นกำลังสำคัญในการขยายสำนักเรียนพระปริยัติธรรมออกไปตามวัดต่าง ๆ ในจังหวัดพัทลุง และจังหวัดใกล้เคียง เช่น สำนักเรียนวัดสุวรรณวิชัย อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง เป็นต้น

ส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของพระภิกษุสามเณรในสมัยนี้วัดต่าง ๆ มีความตื่นตัวมาก มีการส่งเสริมให้มีการศึกษาเล่าเรียนกันมากขึ้น โดยเฉพาะวัดที่เป็นสำนักของเจ้าคณะหมวดหรือเจ้าคณะตำบลและเจ้าคณะแขวงจะมีการตั้งสำนักเรียนธรรมเกิดขึ้นทั่วไป เช่น สำนักเรียนวัดควนบันแต มีพระครูรัตนภิรัต (แก้ว) เป็นผู้รับผิดชอบ สำนักเรียนวัดดอนศาลา มีพระครูสิทธิยาภิรัต (เอียด) เป็นผู้รับผิดชอบ สำนักเรียนวัดเกาะยาง เจ้าอธิการหนูเป็นผู้รับผิดชอบ เป็นต้น

¹พระราชวิรมณี (เพียร อุดตโม). หนังสืออนุสรณ์ในงานบำเพ็ญกุศลและบรรจุอัฐิพระครูจรรยาภรณ์ (ตุค เกสโร) ปุรินทราภิบาล. 2507. หน้า ฉ.

²เรื่องเดิม.

การเปิดสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและบาลีในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาค่อย ๆ มีความเจริญขึ้นกระจายไปตามวัดต่าง ๆ มากมาย ทำให้พระสงฆ์เพิ่มพูนความรู้ทางพระธรรมวินัยมากขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้เห็นในสมัยต่อมา

2. พุทธธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พุทธธรรมหรือศาสนาธรรมที่พระภิกษุสามเณรและประชาชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ศึกษาและปฏิบัติจะเน้นเรื่องของศีล สมาธิ ปัญญา เรื่องโลกหน้า สวรรค์และนรก ซึ่งส่วนใหญ่หลักพุทธธรรมจะพบในรูปของหนังสือใบลาน จารึกต่าง ๆ และสิ่งพิมพ์ที่ส่งจากกรุงเทพฯ หลักพุทธธรรมที่พบในหนังสือใบลานส่วนใหญ่ยังเป็นเรื่องพระอภิธรรม พระมาลัย พระเจ้าห้าพระองค์ พระปรมัตถธรรม พุทธประวัติ และนิทานชาดกต่าง ๆ ซึ่งมีตัวอย่างดังนี้

1. พระอภิธรรม เป็นหมวดแห่งคำสอนของพุทธศาสนา ฝ่ายปรมัตถธรรมที่ว่าด้วยจิตเจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งจัดเป็นปิฎกที่สามในพระไตรปิฎก¹ เป็นหลักธรรมที่มีการค้นพบต้นฉบับในสมุดข่อยหรือหนังสือใบลานในวัดบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจำนวนมากมายังที่มีการเขียนไว้ก่อน พ.ศ. 2442 และที่คัดลอกขึ้นใหม่หลัง พ.ศ. 2442 เช่น พระอภิธรรมอักษรขอมภาษาบาลี เขียนเมื่อ พ.ศ. 2408 พบที่วัดปรางหมื่นนอก อำเภอเมืองพัทลุง พระอภิธรรมอักษรขอมภาษาบาลีเขียนเมื่อ พ.ศ. 2446 พบที่วัดปรางหมื่นนอก อำเภอเมืองพัทลุง พระอภิธรรมอักษรขอมภาษาไทย เขียนเมื่อ พ.ศ. 2440 ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่โรงเรียนพัทลุง จังหวัดพัทลุง พระอภิธรรมแปลอักษรและภาษาไทยระบุว่าเขียนจบเมื่อวันอังคาร เดือน 10 แรม 10 ค่ำ ปีระกาเบญจศก ไม่ระบุศักราช พบที่ตำบลบ่อทราย อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา² พระอภิธรรมแปล ฉบับศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง ไม่ทราบที่มา เขียนด้วยอักษรและภาษาไทยระบุว่าสามเณรแสงผู้เขียน อ่างเจดเป็นผู้สร้าง เขียนจบเมื่อวันศุกร์ แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ไม่ปรากฏศักราชเท่าใด³ เป็นต้น

2. พระมาลัย เป็นคัมภีร์หนึ่งในพุทธศาสนาที่กล่าวถึงพระมาลัยเทพเอระชาวเมืองลังกา ได้ลงไปโปรดสัตว์นรก ได้เห็นสภาพอันน่าเวทนาของประชาชนที่ไปใช้กรรมที่ตนได้ทำไว้สมัยที่มีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์ เช่น บาปดีพ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย บาปดีพระสงฆ์ บาปบังคับความไม่เที่ยงตรง บาปผิดลูกเมียผู้อื่น บาปหญิงทำยาแฝดสามมีตนและลักเล่นชู้ บาปกินสุรา บาปฆ่าวัวควาย

¹พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. 2538. หน้า 381.

²ชัยวุฒิ พิชะกุล. การปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้ ประเภทหนังสือเรื่อง พระอภิธรรมแปล ฉบับตำบลบ่อทราย อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา. 2544. หน้า 7.

³ชัยวุฒิ พิชะกุล. วรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุง. 2525. หน้า 123.

บาปฆ่าไก่ฆ่าหมูขาย บาปชิงนก บาปฉ้อโกง บาปลักขโมยผู้อื่น เป็นต้น เมื่อพวกเขาได้พบกับพระมาลัยต่างมาราบไหว้และบอกถึงความไปยังญาติของตนในโลกมนุษย์ บอกให้พวกเขาดีพี่น้องได้อธิศีลฟังธรรมและทำบุญอุทิศส่วนกุศลส่งไปให้พวกตนในนรกด้วยเพื่อพวกเขาจะได้พ้นทุกข์ พระมาลัยได้นำเรื่องราวของเปรตมาบอกญาติพี่น้อง บรรดาญาติพี่น้องของเปรตคนต่างก็รีบทำบุญ ตักบาตรอุทิศส่วนกุศลไปให้พวกเปรตชน เพื่อให้พ้นทุกข์จากนรก แล้วกล่าวถึงพระมาลัยเสด็จไปเมืองสวรรค์เพื่อบูชาเจดีย์จุฬามณี ได้พบกับพระอินทร์พระศรีอารียะ และกล่าวถึงโลกในสมัยพระศรีอารียะว่าผู้คนที่เกิดมาจะงามเหมือนกันหมด ไม่มีคนตาบอดพิการ จะมีแต่คนดี ไม่มีคนโง่เขลา จึงขอให้พระมาลัยกลับไปบอกแก่ผู้คนทั้งหลายในโลกมนุษย์เพื่อให้เร่งทำบุญกุศลต่อไป'

จากการศึกษาวรรณกรรมเรื่องพระมาลัยในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาของวินัย สุโกไส^๒ พบว่าวรรณกรรมเรื่องพระมาลัยส่วนใหญ่จะใกล้เคียงกับของภาคกลาง อีกทั้งยังระบุที่มาของเรื่องตรงกันว่าได้มาจากคัมภีร์มัททกนิยาย ซึ่งได้พบมีจำนวนหลายฉบับ ส่วนใหญ่จะไม่ทราบปีศักราชที่แต่งและมักจะไมทราบผู้แต่งหรือผู้คัดลอก แต่วรรณกรรมเรื่องนี้ก็มีการนำมาใช้สวดและมีความเชื่อสืบ ๆ ต่อกันมา ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของวรรณกรรมเรื่องพระมาลัยคือ การนิยมเขียนภาพจิตรกรรมประกอบไว้อย่างสวยงาม ซึ่งพบต้นฉบับจำนวนมาก เช่น พระมาลัยฉบับวัดพะโคะ อำเภอสตงพระ จังหวัดสงขลา เป็นหนังสือบุคขาวเขียนด้วยอักษรขอมภาษาบาลี ไม่ระบุชื่อผู้แต่งและปีที่แต่ง พระมาลัยฉบับวัดจินตาวาส อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เป็นหนังสือบุคขาวเขียนด้วยอักษรขอมภาษาบาลี ไม่ระบุชื่อผู้แต่งและปีที่แต่ง พระมาลัยฉบับวัดกงหราเก่า อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง เป็นหนังสือบุคขาวเขียนด้วยอักษรขอมและอักษรไทย ระบุชื่อผู้แต่งไว้ว่า “เจ้าธรรมวาสีแต่งแปลมา” และยังระบุปีที่แต่งไว้ว่า “วันอังคาร 3^๙ 2 ขึ้นเพลาเช้า ปีกุนตรีศก เหมันต์ระดู พุทธศักราชล่วงได้ 2394 พระวันษา ยังอีกข้างหน้า 26 พระวันษา นิพานะปัจจโยโหตุ” พระมาลัยฉบับวัดโคกนกลาน อำเภอป่าพะยอม จังหวัดพัทลุง เป็นหนังสือบุคขาวเขียนด้วยอักษรและภาษาไทย ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่เขียนจบเมื่อวันศุกร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 4 ปีระกา พ.ศ. 2415 พระมาลัยฉบับวัดธาราสถิตย์ (วัดเต่า) อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เป็นหนังสือบุคขาวเขียนด้วยอักษรและภาษาไทย ต้นฉบับด้านหน้าเขียนเรื่องพระอิทธิธรรมแปลด้านหลังเป็นเรื่องพระมาลัย ได้ระบุผู้สร้างและผู้เขียนไว้ว่า “เขียนจบวัน ๒^{๑๕} ๔ ปีมะโรง สัมฤทธิศก พระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๒๔๗๑ พระวันสา สุชะ พละ พระอิทธิธรรม

^๒ปก แก้วกาญจน์. การศึกษาและปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่น เรื่อง พระมาลัยฉบับวัดจินตาวาส จังหวัดพัทลุง. 2541. หน้า 13 - 15.

^๓วินัย สุโกไส. “วรรณกรรมพุทธศาสนาในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา”, ทักษิณคดีศึกษา. 3(1) : 78 - 81 ; ตุลาคม - มีนาคม พ.ศ. 2535 - 2536.

เล่มนี้นางค่านางคัมเป็นผู้สร้าง พระสุวัดเค่าเป็นผู้เขียน ขอให้กุศลผลอันนี้นำงูเข้าพเจ้าเข้าสู่ห้อง แก้วนิระพานด้วยอะระหังพุทโธ” พระมัลลยฉบับวัดน้ำน้อยใน อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นหนังสือบุคขาวเขียนด้วยอักษรและภาษาไทย ชีตน์वासและนายบุญเรืองเป็นผู้เขียน เมื่อ พ.ศ. 2423 พระมัลลยฉบับวัดคลองแห อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นหนังสือบุคขาว เขียนด้วยอักษรและภาษาไทย พระแก้วได้สร้างไว้เมื่อ พ.ศ. 2420 พระมัลลยฉบับวัดควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เป็นหนังสือบุคขาวไม่ปรากฏผู้แต่งและปีศักราชที่แต่ง พระมัลลยฉบับวัดคอนสาตา อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง เป็นหนังสือบุคขาว เขียนด้วยอักษรและภาษาไทย ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและปีศักราชที่แต่ง เป็นต้น

3. พระเจ้าห้าองค์ เป็นวรรณกรรมที่กล่าวถึง พระพุทธเจ้า 5 พระองค์ ได้แก่ พระกุกุสันโธ พระโกนาคม พระพุทธกัสสป พระศรีศากยมุนี และพระศรีอาริยเมตไตรย พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ได้เสด็จลงมาตรัสรู้สั่งสอนประชาชนผ่านมาแล้ว 4 พระองค์ และเมื่อสิ้นศาสนาพระศรีศากยมุนีอีก 5,000 ปี ในอนาคต พระศรีอาริยเมตไตรยจะเสด็จลงมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสมัยที่โลกมนุษย์จะมีแต่ความสุข ดังนั้นในยุคสมัยนี้ทุกคนจึงพยายามสร้างสมความดีเพื่อให้อุบัติหรือเกิดทันศาสนาพระศรีอาริยเมตไตรย จึงได้พบวรรณกรรมเรื่องนี้แพร่หลายมากในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา อันบ่งบอกให้เห็นถึงพุทธธรรมที่เกี่ยวกับพระเจ้าห้าองค์ที่ประชาชนในท้องถิ่นได้เชื่อถือและนำมาปฏิบัติในวิถีชีวิต เช่น พระเจ้าห้าองค์ฉบับศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง (ไม่ทราบที่มา) พระเจ้าห้าองค์ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา พระเจ้าห้าองค์ฉบับวัดป่าลิไลยก์ อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง พระเจ้าห้าองค์ฉบับวัดบ่อทรัพย์ อำเภอลังหนคร จังหวัดสงขลา¹ เป็นต้น

4. พระปรมัตถธรรม เป็นธรรมชั้นสูงมีเนื้อหาแสดงให้เห็นถึงสภาวะธรรมแท้ ๆ เช่น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธฺ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น² วรรณกรรมเรื่องนี้จะพบแพร่หลายมากในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา แต่ในท้องถิ่นจะเรียกว่า พระบอริมัด หรือพระบอระมัด หรือพระศรีปริยัติโมลีก็มี เช่น พระปรมัตถธรรมฉบับวัดสี่หยัง อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา พระปรมัตถธรรมฉบับอำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง พระปรมัตถธรรมฉบับวัดเลียบ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา พระปรมัตถธรรมฉบับวัดควนจีแรด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง เป็นต้น

¹วินัย สุกใส. “วรรณกรรมพุทธศาสนาในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา”, ทักษิณคดีศึกษา. 3(1) : 82 - 83 ; ตุลาคม - มีนาคม พ.ศ. 2535 - 2536.

²พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม. 2543.
หน้า 74.

5. ไตรภูมิ เป็นวรรณกรรมที่เกี่ยวกับภูมิทั้ง 3 ตามทัศนะของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่ประชาชนในท้องถิ่นให้ความเชื่อถือ จึงได้พบเรื่องราวแพร่หลายในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นจำนวนมาก แต่ที่เขียนเป็นฉบับไตรภูมิล้วน ๆ มีพบน้อยเพราะส่วนใหญ่เรื่องของสวรรค์ นรก และมนุษย์โลก มักพบสอดแทรกอยู่ในวรรณกรรมอื่น ๆ เช่น สอดแทรกอยู่ในพระเจ้าห้าองค์ พระปรมัตถธรรม พระมาลัย ไตรโลกวิธาน พระอภิธรรม เป็นต้น ส่วนฉบับที่เขียนเรื่องไตรภูมิโดยตรง ได้แก่ ไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง วรรณกรรมเรื่องนี้เป็นการนำคติเรื่องไตรภูมิหรือภูมิทั้ง 3 อันได้แก่ อรูปภูมิ รูปภูมิ และกามภูมิ มาถ่ายทอดเป็นภาพจิตรกรรมตามแบบอย่างจิตรกรรมฝาผนัง และใช้ภาษาอธิบายประกอบเพียงบางส่วนเพื่อบอกเล่าภูมิทั้ง 3¹ ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของไตรภูมิฉบับนี้ที่ไม่เหมือนกับฉบับอื่น ๆ

นอกจากวรรณกรรมสำคัญดังกล่าวแล้ว ยังมีวรรณกรรมท้องถิ่นที่ได้เขียนขึ้นเกี่ยวกับพุทธศาสนาหรือเกี่ยวกับพุทธธรรมที่ใช้อยู่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอีกจำนวนมาก เช่น พระเจ้าสามเณรหรือเจ้าเณรฉบับบ้านชาคลอง ค้างคาวควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง พิมพ์แห่งชาติฉบับวัดโพธิ์ตำนาน อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง สุบินฉบับวัดแจ้งและวัดควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง สุทธิกรรมฉบับจังหวัดพัทลุง พระเวสสันดรฉบับอำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เป็นต้น ในสมัยนั้นนอกจากจะพบวรรณกรรมพุทธศาสนาในหนังสือบุคแล้วยังได้พบหลักพุทธธรรมในรูปของสิ่งพิมพ์เริ่มแพร่หลายจากส่วนกลางหรือกรุงเทพฯ โดยประมาณ พ.ศ. 2472 สมัยที่พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺโดโม) เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช ได้พยายามส่งเสริมให้พระสงฆ์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหันมาให้ความสนใจกับการศึกษาพระธรรมวินัยอย่างจริงจัง ให้วัดต่าง ๆ ที่มีความพร้อมเปิดสอนพระปริยัติธรรมอย่างกว้างขวางขึ้น และพระธรรมวโรดมยังมีหนังสือส่งไปตามวัดต่าง ๆ เพื่อชักจูงให้พระสงฆ์หันมาศึกษาพุทธธรรมมากขึ้น นอกจากนี้ยังจัดพิมพ์หนังสือหลักธรรมหรือหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่น บทสวดมนต์แปลสำนักวัดราชาธิวาส โดยขอให้คณะสงฆ์มณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลภูเก็ต ได้นำไปศึกษาเล่าเรียนสวดมนต์กันทุกวัด² เรื่องความเคารพ โดยขอให้คณะสงฆ์มณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลภูเก็ตทุกวัดนี้ ไปปฏิบัติเพื่อให้ถูกต้องตามหลักพระธรรม

¹สุริวงค์ พงศ์ไพบุลย์. “ไตรภูมิ : ฉบับวัดควนมะพร้าวพัทลุง”, ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 4. 2529. หน้า 1382.

²หนังสือนี้พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺโดโม) ได้ให้นางสาวชื่น ศรียาภัย พิมพ์ถวายพระอุปัชฌาย์ปลัดประธานกรรมการคณะสงฆ์จังหวัดสงขลา ในคราวได้รับเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูศาสนการพินิจ วันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2472.

วินัย¹ อภินันทนภายิต² เป็นเรื่องที่พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) ให้โอวาทแก่พระภิกษุใน มณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลภูเก็ตที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรสมณศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2474 และขอให้คณะสงฆ์ทั้ง 2 มณฑล นำแนวทางแห่งพระธรรมวินัยไปปฏิบัติ เป็นต้น

วรรณกรรมดังได้กล่าวมาแล้วนี้ ได้เน้นให้เห็นถึงเนื้อหาหลักธรรมที่ประชาชนและพระภิกษุสงฆ์นำมาใช้ปฏิบัติและดำเนินชีวิตในสังคมกลุ่มทะเลสาบสงขลา มีอยู่หลายประการดังนี้

1. พุทธธรรมที่เกี่ยวกับนรก - สวรรค์ พุทธศาสนิกชนในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาในสมัยนี้เชื่อว่าผู้ที่กระทำความไม่ดีหรือประพฤติดีศีลธรรมเมื่อตายไปจะตกนรกขุมต่าง ๆ ได้รับความทุกข์ทรมานแสนสาหัสตามกรรมที่ได้กระทำไว้ ดังเห็นได้จากวรรณกรรมพระมาลัยฉบับวัดจินตาวาส อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง ได้กล่าวถึงบาปที่ปล้นทรัพย์สินผู้อื่นไว้ว่า

ปล้นเขาสั่งสินเขาให้เจ้าของวังกระจัดกระจายบ่กลัวบ่ละอาย ปล้นฟันเขี้ยวเอาทรัพย์เขา
บาปปล้นท่านให้เจ้าทรัพย์เป็นทुरुพลไร้อับเฉา ยมบาลเขาจึงเอาเชือกเหล็กแดงเร่งคาดลง
บาปปล้นท่านให้เจ้าทรัพย์เล่นหนีไป ซอกซอนทรงเหล็กแหลมเขาเร่งครีกลง เพราะบาป
ตน ยิ่งแทงเขา บาปฉุกท่าน ตีเอาท่าน ผลาญทรัพย์ท่านเป็นเปรตพิกลไปมีแต่ตัวบ่มีหัว
บาปปล้นท่านร้องทวาดให้เจ้าทรัพย์ตกใจกลัว เปรตบ่มีหัวมีแต่ตัวเป็นพิกล บาปรุกรณ
ปล้นเอาท่านให้เจ้าทรัพย์เป็นทुरुพลบรรดาจุมูกอยู่เบื้องบน ปากกลับบ่อยู่รู่ทวาร³

หากจะให้พ้นทุกข์ทรมานจากเมืองนรกญาติพี่น้องต้องทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ ดังที่วรรณกรรมพระมาลัยได้ระบุไว้ว่า

เมื่อนั้นบรรดาปรตอสุรกาย นรกทั้งหลายต่าง ๆ ยกมือขึ้นไหว้พระมาลัย ดูข้าลำบาก
เหลือใจ ขอสมเด็จพระมาลัย เอาข้าวันนี้ไปบอกแก่ญาติกา ขอพระเจ้าบอก จงหนักหนา
ขอพระกรุณาให้ญาติกาเร่งทำบุญ ให้เขาจำเวรียพระพุทธรุณ อุทิศส่วนบุญ แผ่ผล

¹พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุดฺตโม) ได้จัดพิมพ์เรื่องนี้แจกคณะสงฆ์มณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลภูเก็ต เมื่อวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2474.

²เรื่องเดิม.

³ปก แก้วกาญจน์. การศึกษาและปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่น เรื่อง พระมาลัยฉบับวัดจินตาวาส จังหวัดพัทลุง. 2541. หน้า 50 - 51.

อานิสงส์ถึงคู่ช่อย่าได้นาน ให้ญาติให้โกชนาเป็นทานให้เร่งทำการ จำศีลสร้างพระ
สร้างวัดสร้างวา ให้เขาอนุโมทนาอุทิศบุญมา คู่ช่จะรับเอาทันใจ¹

ส่วนผู้ที่มีความประพฤติปฏิบัติอันเป็นกุศลจะนำ ไปสู่แดนสวรรค์หรือผู้ปฏิบัติแต่กรรมดีก็
จะได้ผลดีตอบแทน ดังที่วรรณกรรมเรื่อง พระอภิธรรมแปลฉบับศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง
ได้ระบุไว้ว่า

๑ ไว้ทางสี่ทาง	อย่าคิดองขนาง	สนเข้าไปมา
ถ้าเป็นอินทร์พรหม	เป็นท้าวพระยา	ได้เป็นมนุษย์
ให้เร่งทำบุญ		
๑ ให้เร่งจำสิน	วันพระอาจินต์	มนัสสาร
ยอมได้ไปสวรรค์	ทันพระบวร	มนัสสนา
จะได้มั่งมี		
๑ เป็นท้าวพระยา	เร่งสร้างกุศล	ทำสะพานศาลา
คบบ่อหล่อพระ	ให้ทรัพย์เป็นทาน	จะได้เป็นพระ
อย่าถือความมรณะ	โล โภ โลภี	ตัดกิเลสเสีย
๑ จักไปนิระพาน	หน้ายหนีสงสาร	ความทุกข์เวทนา
แล้วให้จำศีล	นั่งภาวนา	คิดน้อนิจจา
สังเวชหัวใจ		
๑ จำศีลภาวนา	ตั้งความเมตตา	คิดถึงพุทธัง
ธัมมสังฆังรักษา	ในร่างกายเรา	อย่าคิดดูเบา
บาปมาถึงตัว ²		

นอกจากนี้ในงานวรรณกรรมพระมาลัยฉบับวัดจินตาวาส จังหวัดพัทลุง ยังได้กล่าวถึงผู้
ให้ทานแก่สัตว์จะไปเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์ ดังได้ระบุไว้ว่า

¹ปก แก้วกาญจน์. การศึกษาและปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่น เรื่อง พระมาลัยฉบับวัด
จินตาวาส จังหวัดพัทลุง. 2541. หน้า 52.

²ชัยวุฒิ พิชะกุล. วรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุง. 2525. หน้า 130 - 131.

เทพผู้มีสมภาร ประกอบด้วยบริวาร ทำบุญใดเมื่อเป็นคน ข้าแต่พระมหาเถระ ข้าจะบอกถึงกุศล เทพองค์นั้น เมื่อเป็นคน ยากอับจน ไร้เงินใจ ย่อมเกี่ยวหญ้ามาขายกิน ตามระบอบโลกวิสัย กัดข้าวห่อตะพายไปเพื่อจะกิน เลี้ยงอาตมาขายนั้นปั้นก้อนข้าว ก้อนหนึ่งเล่า ให้แก่กาดด้วยใจ กรุณาแก่ตัวกาอันอัปรีช เมื่อจะคายระลิกได้ถึงบุญนั้น ก็มายินดี จึงได้เกิดมามีวิมานทิพย์ในเมืองฟ้า¹

พุทธธรรมที่เกี่ยวกับความเชื่อเรื่อง นรก – สวรรค์ จะมีพบแพร่หลายมากในหมู่ประชาชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งเป็นเรื่องที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและพฤติกรรมของประชาชนเป็นอย่างมาก เพราะประชาชนหรือชาวบ้านในบริเวณนี้เชื่อว่าสิ่งที่ปรากฏในวรรณกรรมเกี่ยวข้องกับ นรก – สวรรค์ ล้วนแต่เป็นข้อเท็จจริงไม่ใช่อุบายเพื่อให้ประชาชนประพฤติดีประพฤดิชอบ เว้นการประพฤติชั่วต่าง ๆ

2. พุทธธรรมที่เกี่ยวกับยุคพระศรีอาริยมตไตรย พุทธศาสนิกชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีความเชื่อว่า เมื่อสิ้นศาสนาพระศรีศากยมุนี 5,000 ปีในอนาคตกาลจะถึงยุคศาสนาพระศรีอาริยมตไตรย ดังนั้นวรรณกรรมพระปรมัตถธรรมฉบับวัดควนจีแรด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง ได้กล่าวถึงการเกิดของศาสนาในยุคพระศรีอาริยมตไตรยไว้ว่า

อันดับนั้นมา จึงบังเกิดพระพุทธเจ้า พระองค์หนึ่ง พระนามกรชื่อว่า พระศรีอาริยมตไตรยบรมโพธิสัตว์ พระองค์เสด็จจุติจากคฤดาเทวโลก ลงมาปฏิสนธิในวันเสาร์ เดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำ ปีมะแม ในเมืองกมุทคีรีศรีรัตนมหานคร พระพุทธบิดา ทรงพระนามกรชื่อว่า ท้าวมหาโสณพราหมณะ พระพุทธมารดา ทรงพระนามชื่อว่า นางนาฏฉะวีพราหมณี พระชนมานพธิอาายุสมของพระองค์ยาวยืนได้แปดหมื่นปี เสด็จสาสนะนั่งยังพระพุทธศาสนาของพระองค์ ผู้ทรงพระนามชื่อว่า พระศรีอาริยมตไตรย สัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ได้มาตรัสโลกยะนี้ เป็นมหายกแล สัตว์ทั้งหลาย อันเวียนตายเวียนเกิดในพระพุทธศาสนาของพระองค์มาสิ้นกาลช้านาน ครั้นมนุษย์ตายจากสถานแล้ว ก็ได้ขึ้นไปเกิดในสวรรค์ เสวยชมสมบัติอันสิ้นสุด เหตุด้วยเขาเป็นคนสัปปุริสมีศรัทธา เลื่อมใสทำบุญให้ทานรักษาศีล สวดมนต์ภาวนา สดับรับฟังพระธรรมของสมเด็จพระพุทธเจ้าให้สว่างรุ่งเรือง มีพระวรกายโดยสูงก็ได้แปดสิบศอก เสด็จออกไปตรัสในไม้กาคะมิเป็นพระศรีมหาโพธิ์ โปรดสัตว์ตามตันติ ประเพณีพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แล้วก็

¹ปก แก้วกาญจน์. การศึกษาและปรัวรควรรณกรรมท้องถิ่น เรื่อง พระมาลัยฉบับวัดจินตาวาส จังหวัดพัทลุง. 2541. หน้า 69.

เสด็จเข้าสู่เมืองแก้วอมตมหานครนิพพาน ในวันอังคารเดือนหกขึ้นสิบห้าค่ำปีมะเส็ง
แผ่นดินดานงอกขึ้นสูงได้แปดพันวา¹

ในสมัยศาสนาพระศรีอาริยเมตไตรยเป็นสมัยที่โลกมนุษย์จะมีแต่ความสุขความเจริญ บุคคลผู้ใดที่ต้องการจะให้เกิดทันศาสนาพระศรีอาริยเมตไตรยขอให้เร่งปฏิบัติตามพระธรรมคำ สั่งสอน ไม่ทำบาป ไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่อิจฉาริษยาผู้อื่น ไม่ยุยงให้พระภิกษุ และชีฝึกุฉิใจกัน ไม่ทำลายพระพุทธรูป เจดีย์ และคันพระศรีมหาโพธิ์ ไม่ติเตียนสมเด็จพระพรหมณ์ พ่อแม่ของตน ไม่เบียดเบียนทรัพย์ของสงฆ์ ให้ทุกคนตั้งใจทำบุญ² และฟังเทศน์มหาชาติ เรื่อง พระเวสสันดรให้จบคาถาพันในวันเดียว ดังที่ได้ระบุไว้ว่า “การบวชทั้งพันสิบสามกัณฑ์ที่ ะเลสาบสงขลานิยมไปฟังเทศน์พระมหาชาติ จนกลายเป็นประเพณีสืบทอดมาจนปัจจุบัน

3. พุทธธรรมที่เกี่ยวกับพระไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา พุทธธรรมทั้ง 3 ประการ ถือได้ว่าเป็นสามัญลักษณ์ซึ่งสังขารทั้งปวงมีลักษณะเหมือนกัน ได้แก่ อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ หรือความเป็นของกองทนอยู่มิได้ อนัตตตาความเป็นของไม่ใช่ตัวตน⁴ สิ่งเหล่านี้จะปรากฏแพร่หลายอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นกลุ่ม ทะเลสาบสงขลา ที่บ่งชี้ให้เห็นถึงแนวคิดแนวปฏิบัติของพระสงฆ์และประชาชนในถิ่นแถบนี้ได้ เป็นอย่างดี ดังได้ระบุไว้ว่า

กุลบุตรพึงเอาจิตไผ่	อย่าได้ประมาทใจ
ซึ่งภัยในชาติกันดาร	
เกิดมาไม่เป็นแก่นสาร	ล้วนทุกทรมาน
โรคพานเบียดเบียนกายา	

¹พระปรมัตถธรรมฉบับวัดควนจี้แรด ตำบลชะรัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง ปัจจุบันเก็บไว้ที่ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง.

²ปก แก้วกาญจน์. การศึกษาและปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่น เรื่อง พระมาลัยฉบับวัด จินดาวาส จังหวัดพัทลุง. 2541. หน้า 15.

³พระปรมัตถธรรมฉบับวัดควนจี้แรด ตำบลชะรัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง.

⁴พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. 2538. หน้า 334.

เป็นอนิจจังอนัตตา	เราท่านเกิดมา
เวทนาตามติดกาย	
เกิดมาเหมือนหยดพักหาย	เหนียวแล้วจะตาย
อย่าหมายว่าจักจีรัง	
ล้วนให้เป็นอนิจจัง	ในกายกายัง
เหมือนดังอสุภเปื่อยพอง	
ภายในเป็นแต่เน่าหนอง	ภายนอกผุดผ่อง
ย่อมต้องนำจิตคิดใจ	
โลกหาทรัพย์สินโพยกัณฑ์	ครั้นเมื่อตายไป
ทรัพย์ไซ้ร่ายเป็นครุฑาน	
ถึงว่าลูกเมียหลินหลาน	ครั้นสิ้นสุดปราณ
มินานก็พึงเกลียดหน่าย	
สักสิ่งไม่ไปกับกาย	ล้วนย่อมจิบหาย
อย่าหมายว่าได้อุปถัมภ์ ¹	

4. พุทธธรรมที่เกี่ยวกับศีล เป็นพุทธธรรมด้านความประพฤติดีทั้งทางกายและวาจาหรือการรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม การละเว้นจากความชั่วทั้งหลาย ประกอบด้วย ศีล 5 สำหรับทุกคน ศีล 8 สำหรับผู้ครองชีพสูงขึ้น โดยรักษาในบางโอกาสหรือมีศรัทธาจะรักษาปฏิบัติประจำก็ได้ ศีล 10 สำหรับสามเณรแต่ผู้ใดศรัทธาจะรักษาก็ได้ ศีล 227 เป็นศีลสำหรับพระภิกษุในภิกขุปาฏิโมกข์ และ ศีล 311 สำหรับพระภิกษุณีในภิกขุณีปาฏิโมกข์² ศีลจึงเป็นเรื่องของพระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไปจะต้องปฏิบัติให้เกิดความดีงาม ซึ่งปรากฏหลักฐานในวรรณกรรมท้องถิ่นบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาหลายเรื่อง อันชี้ให้เห็นถึงการนำศีลมาปฏิบัติของประชาชนในแถบนี้ ดังระบุ

¹ชัยวุฒิ พิชะกุล. การปวิวรรตวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้ประเภทหนังสือบุด เรื่อง พระอภิธรรมแปล ฉบับคำแปลอย่าง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา. 2544. หน้า 12 - 13.

²พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. 2538. หน้า 294.

ไว้ว่า “เมื่อตนเข้าวัด ให้ทำบริบัติ ทักขิณบูชา แล้วรับเอาศีล ในพระศาสนา ทุกชาติเกิดมา ของามบริบูรณ์”¹ และอีกตอนหนึ่งได้ระบุถึงศีลห้าไว้ว่า

สับนิ้วประนม	ยกขึ้นเหนือผม	ไหว้พระศาสดา
จกแต่งแฉ่งเหตุ	ตามพระเทศนา	แจ้งในศีลห้า
โปรดสัตว์ทั้งหลาย		
พระเทศนาโปรด	ผู้ปัญญาโสด	ทุกทั่วหญิงชาย
ศีลห้าประการ	ผู้ใดถือได้	พระเทศนาไว้
เป็นบุญนักหนา		
แม้ว่าหญิงชาย	ผู้ใดถือได้	ปานาติปาตา
มิได้ฆ่าสัตว์	เชื่อในศีลา	พระเจ้าพรตนา
ว่าบุญมากมาย		
ถือศีลบัญญัติ	มิได้ฆ่าสัตว์	ตัวเป็นจำตาย
มารักศีลา	จนชีพวอดวาย	อินทร์พรหมทั้งหลาย
ให้พรยินดี ²		

5. พุทธธรรมที่เกี่ยวกับนิพพานและพระโพธิญาณ นิพพานในความหมายของพุทธศาสนา หมายถึง การดับกิเลสและกองทุกข์เป็นโลกุตตรธรรมและเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา³ นิพพานจึงเป็นสิ่งที่ปรารถนาหรือเป้าหมายของพุทธศาสนิกชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ส่วนอีกเป้าหมายหนึ่งของการสร้างบุญคือหวังให้บรรลู่สู่พระโพธิญาณหรือการสำเร็จตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล แต่นิพพานในความหมายของพระสงฆ์และชาวบ้านในแถบนี้ก็คือ การดับทุกข์ที่ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่ต้องมาชดใช้กรรมอีกต่อไป นิพพานตามความหมายนี้จะเกิดได้หลังจากสิ้นอายุไขไปแล้ว ซึ่งเป็นแนวทางในการเดินหรือนำไปสู่นิพพานและพระโพธิญาณ มีหลายแนวทางดังนี้

¹ชัยวุฒิ พิชะกุล. การปฏิวัติธรรมกรรมท้องถิ่นภาคใต้ประเภทหนังสือบุคคล เรื่อง พระอภิธรรมแปล ฉบับคำแปลอย่าง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา. 2544. หน้า 22.

²เรื่องเดิม. หน้า 104 - 105.

³พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. 2538. หน้า 125.

การสร้างศาสนวัตถุและศาสนสถานในพุทธศาสนา พุทธศาสนิกชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเชื่อว่า จะนำไปสู่บรมสุขหรือเป้าหมายสู่นิพพานหรือพุทธภูมิอย่างแท้จริง ดังปรากฏจารึกที่ด้านหลังฐานพระพุทธรูปจำหลักไม้ปางป่าเลไลยก์พบที่วัดโพเค็ด อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง ระบุไว้ว่า “พระพุทธรูปองค์นี้ของหลวงสิทธิศักดิ์เจ้าลั่นกรรยา สร้างเมื่อปีศก 127 เพื่อประโยชน์และความสุขตลอดกาลนานเทอญ นิพพานปัจจุโยโหตุ”¹ ในขณะเดียวกันการสร้างพระพุทธรูปและอุโบสถก็เชื่อว่าจะนำไปสู่พระโพธิญาณ ดังจารึกที่ฐานพระโมคคัลลานในอุโบสถวัดแจ้ง ตำบลชัยบุรี อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง ได้ระบุไว้ว่า

ปีมะแมเอกศกพระพุทธศักราช 2462 พรรษา ข้าพเจ้าพระทับมีพรรษา 5 อายุ 26 ปี มีศรัทธาได้ชักชวนญาติทั้งหลายปลูกอุโบสถในเดือน 6 ขึ้น 10 ค่ำ วันศุกร์เป็นการสำเร็จ แล้วคิดเป็นมูล 700 บาท ตั้งปณิธานปรารถนาพระโพธิญาณในอนาคตกาลเบื้องหน้าโน้นเทอญ อะนะคะเตกาเล²

ในสถานที่เดียวกันยังมีจารึกที่ฐานพระสารีบุตรได้ระบุไว้ว่า

ปีวอกโทศกมอริทธิมาส พระพุทธศักราชล่วงแล้ว 2463 พระทับมีพรรษา 6 อายุ 27 ปี ศรัทธา ได้ชักชวนญาติทั้งหลายจำลองพระปฏิมา 3 รูป ในเดือน 4 ขึ้น 5 ค่ำ วันพฤหัสบดีเป็นการสำเร็จ ช่างแจ้งบ้านลำปำผู้ทำเป็นมูล 400 บาท ตั้งปณิธานความปรารถนาพระโพธิญาณโน้นเทอญ³

นอกจากนี้การสร้างกุฏิไว้ในพุทธศาสนาก็จะเป็นปัจจัยสำคัญนำไปสู่พระนิพพาน ดังที่จารึกไว้ที่กุฏิวัดปรางหมื่นนอก อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง ได้ระบุไว้ว่า “ข้าพระพุทธเจ้าพระคงผู้ได้คิดแลตัดทำตัวไม้พร้อมด้วยพระเจ็น พระด้วง แลญาติทั้งหลายได้ยกในปีมะโรงศักราชล่วง 2459 จนมาถึงปีมะเสงศักราชล่วง 2460 ทำสำเร็จ ขอกุศลอันนี้ให้เป็นปัจจัยแก่พระนิพพานในอนาคตกาลเบื้องหน้าโน้นเทอญ”⁴

¹ชัยวุฒิ พิชะกุล. จารึกภาษาไทยในจังหวัดพัทลุง. 2530. หน้า 26.

²พระทับ อดีตเจ้าอาวาสวัดแจ้ง (พ.ศ. 2457 - พ.ศ. 2477).

³ชัยวุฒิ พิชะกุล. เรื่องเดิม. หน้า 34.

⁴เรื่องเดิม. หน้า 36.

⁵เรื่องเดิม. หน้า 32.

การสร้างหนังสือบูชาวัดเพื่อเป็นพุทธบูชาเป็นปัจจัยนำไปสู่พระนิพพานและพระโพธิญาณหรือให้ทันศาสนาพระศรีอาริย์เมตไตรยในอนาคตกาล ดังระบุไว้ว่า

เขียนจบ ณ วัน 3 เดือน 7 ขึ้น 5 ค่ำ ปีก่อ พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ 2453 พรรษา ข้าพระเจ้าได้สร้างไว้ในพระศาสนา ขอให้ข้าพเจ้าได้ทันพระศรีอาริย์เมตไตร เมื่อตรัสเป็นองค์พุทธภูมิ ขอให้ได้ตรัสแก่พระสรรเพชญ์ พุทธรัตนะ อาเนวะญาณในอนาคตกาล ภายภาคหน้าโน้นแล ของสิ่งอันใดที่พระองค์คิดเดียนว่าไม่ชอบ อย่าให้มาบังเกิดในดวงจิตชีวิต ของข้าพเจ้านี้เลย ของสิ่งใดที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญว่างามว่าดีแล้ว ของสิ่งนั้น ขอให้มาบังเกิดในดวงจิตชีวิตของข้าพเจ้านี้เทอญ อุตะนังมังถานัง นิพพานะ ปัจจโย โหตุ

ขอให้แล้วราชภักย์ โจรโลนภักย์ อัครภักย์ อุทกภักย์ ภักย์ทุกประการ ขอให้หลุดแคล้ว ตั้งแต่ไปกุมตราบเท้าเข้าสู่พระนิรฤพาโลอย่ามีมารมาประจน ขอให้ข้ามปีบุญยังยิ่งขึ้นไปดังความที่ปรารถนาเทิด'

ข้อมูลจากวรรณกรรมท้องถิ่นและจารึกที่พบในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงสมัยนี้ บ่งชี้ให้เห็นว่าพุทธธรรมหรือศาสนาธรรมที่ประชาชนและพระภิกษุสงฆ์ได้นำ มาใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติหรือยึดเป็นแนวสั่งสอนเผยแผ่พุทธศาสนา ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของพระอภิธรรมที่ว่าด้วยจิต เจตสิก รูป และนิพพาน เรื่องของพระปรมัตถธรรมที่เป็นเรื่องของธรรมชั้นสูง เรื่องพระมัลลย์ที่เกี่ยวกับนรก - สวรรค์ และโลกของศาสนาในยุคพระศรีอาริย์เมตไตรย เรื่องของชาดกต่าง ๆ ที่นำหลักธรรมไปใช้ในรูปของบุคลาธิษฐานมากกว่าธรรมาธิษฐาน ส่วนจารึกที่พบก็บ่งชี้ให้เห็นว่าพระสงฆ์และประชาชนได้สร้างศาสนวัตถุและศาสนสถานในพุทธศาสนา เพื่อเป็นปัจจัยให้ตนเองได้ไปสู่นิพพานหรือให้บรรลुพระโพธิญาณหรือให้ทันศาสนาพระศรีอาริย์เมตไตรยในอนาคตกาล ด้วยเหตุนี้หลักพุทธธรรมที่พระสงฆ์และประชาชนปฏิบัติจึงมุ่งเพื่อโลกหน้าหรืออนาคตมากกว่าโลกในสมัยที่ตนมีชีวิตอยู่ จึงมีความจำเป็นต้องสร้างสมบุญในรูปแบบต่าง ๆ เช่น สร้างพระพุทธรูป สร้างหนังสือ สร้างกุฏิ สร้างอุโบสถ ถวายวัด หรือร่วมฟังเทศน์มหาชาติ ฟังลูกนิมิต ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นการสะสมบุญเพื่อโลกหน้าทั้งสิ้น

'พระอภิธรรมพบที่วัดธาราสถิตย์ (วัดเต่า) ตำบลโคกชะงาย อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง.

ปัจจัยและพัฒนาการที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบ สงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2475 – 2499

พัฒนาการของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงสมัยนี้ เป็นช่วงสมัยที่พุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว อันเกิดจากปัจจัยสำคัญด้านพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ด้านกฎระเบียบต่าง ๆ และกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. 2475 ทำให้ประชาชนมีความตื่นตัวทางด้านความคิดที่เกี่ยวกับประชาธิปไตยมีมากขึ้น ในหมู่พระภิกษุสงฆ์ก็มีความสนใจและตื่นตัวทางด้านความคิด สิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค กระแสความคิดเหล่านี้ได้ขยายตัวไปสู่สังคมในภูมิภาคมากขึ้น ประกอบกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตกได้แพร่หลายในสังคมไทยในทุกรูปแบบ อันเป็นผลมาจากการพัฒนาระบบการศึกษาสมัยใหม่ และตามกระแสการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ทำให้ประชาชนเริ่มหันไปนิยมวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้น และห่างเหินจากวัดและพระสงฆ์หรือพุทธศาสนามากขึ้นเรื่อย ๆ ประจวบกับในช่วงปี พ.ศ. 2483 - 2488 เกิดสงครามอินโดจีนและสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วประเทศ ในช่วงนี้ประเทศไทยได้เข้าร่วมรบกับญี่ปุ่นเพื่อต่อต้านกำลังของฝ่ายสัมพันธมิตร ส่งผลให้ไทยถูกทิ้งระเบิดเกิดความเสียหายหลายแห่ง โดยเฉพาะในส่วนของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ญี่ปุ่นได้ยกพลขึ้นบกที่จังหวัดสงขลา กำลังพลของญี่ปุ่นได้เข้าพักบริเวณโรงเรียนและวัดหลายแห่ง ทำให้ฝ่ายสัมพันธมิตรทิ้งระเบิดบริเวณโรงเรียนและวัดเสียหายมาก เช่น โรงเรียนมหาวชิราวุธ วัดโรงวาส วัดคอนรัก วัดโพธิปฐมาวาส เป็นต้น ทำให้ประชาชนและพระสงฆ์อยู่ด้วยความหวาดกลัว บางส่วนได้อพยพจากตัวเมืองออกไปอาศัยตามบ้านญาติพี่น้องและวัดตามชนบทที่ห่างไกล ประชาชนขาดที่พึ่งทางใจจึงหันไปแสวงหาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้ป้องกันตัวหรือเพื่อความปลอดภัยมั่นคงของชีวิต เป็นเหตุให้เกิดการขุดทำลายโบราณวัตถุสถานหลายแห่งเพื่อหาพระพิมพ์สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเครื่องรางของขลัง เช่น การขุดทำลายพระพุทธรูปไสยาสน์ในถ้ำพระเขาเมืองและถ้ำเขาหัวช้าง การขุดทำลายเจดีย์วัดแจ้ง (ร้าง) จังหวัดพัทลุง เป็นต้น ในขณะเดียวกันก็มีวัดและพระสงฆ์บางกลุ่มที่มีความรู้ทางไสยศาสตร์ ได้ร่วมมือกันจัดสร้างพระเครื่องรางของขลังขึ้นแจกจ่ายแก่ทหาร ตำรวจ และประชาชนทั่วไป เช่น วัดเขาอ้อ วัดวิหารสูง วัดคูหาสวรรค์ วัดควนปริง วัดปากสระ วัดท่าลำเกาเหนือ จังหวัดพัทลุง วัดบ่อทรัพย์ วัดธรรมโฆณณ์ วัดแหลมทราย วัดชัยมงคล วัดโพธิปฐมาวาส จังหวัดสงขลา เป็นต้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ความเชื่อทางไสยศาสตร์เข้ามามีอิทธิพลในพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างกว้างขวางและจะมีมากขึ้นในระยะต่อ

มา เพราะจะทำให้วัดต่าง ๆ หันมาสร้างพระเครื่องรางของขลังขึ้นแจกจ่ายอย่างมากมาย เพื่อหาปัจจัยหรือทุนมาพัฒนาพุทธศาสนา

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2484 ทางรัฐบาลได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองคณะสงฆ์ที่บริหารโดยมหาเถรสมาคม แบ่งการปกครองออกเป็นภาค จังหวัด อำเภอ ตำบล และระดับวัด ทางคณะสงฆ์มีการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมให้แก่พระภิกษุสามเณรอย่างจริงจัง จึงทำให้เกิดสำนักเรียนขึ้นตามวัดต่าง ๆ บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างกว้างขวาง เช่น วัดคูหาสวรรค์ วัดดอนศาลา วัดสุวรรณวิชัย วัดควนฝาละมี วัดตะโหมด วัดเขียนบางแก้ว จังหวัดพัทลุง วัดมัจฉิมาวาส วัดเลียบ วัดจะทิ้งพระ วัดราษฎร์บำรุง วัดคอนรัก วัดแจ้ง วัดหงส์ประดิษฐาราม จังหวัดสงขลา เป็นต้น

ในสมัยนี้จึงเห็นได้ว่าการนำไสยศาสตร์มาปรับใช้ผสมผสานกับพุทธศาสนา เพื่อสร้างเครื่องรางของขลัง และพยายามส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยให้แตกฉานอย่างแท้จริง จึงจัดได้ว่าสมัยนี้เป็น “สมัยพัฒนาการศึกษาพุทธศาสนาและไสยศาสตร์” ซึ่งพอจะแยกประเด็นการศึกษาออกได้ 2 ประเด็นใหญ่ๆ ดังนี้

1. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2499
2. พัฒนาการของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2499

1. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2499

การเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ย่อมเกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกที่สืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาในช่วง พ.ศ. 2442 - 2474 ซึ่งมีรายละเอียดแต่ละปัจจัย ดังนี้

1.1 ปัจจัยภายใน เป็นปัจจัยที่เกี่ยวกับพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในท้องถิ่น ตลอดถึงหลักธรรมวินัยที่พระสงฆ์และประชาชนนำมาปฏิบัติ สิ่งเหล่านี้ย่อมส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ปัจจัยภายในที่สำคัญมีดังนี้

1.1.1 พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน พระสงฆ์ในสมัยนี้ให้ความสนใจกับการศึกษาพระธรรมวินัยมากขึ้น จึงทำให้พระสงฆ์ในระดับต่าง ๆ มีความรู้ด้านพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง จนต่อมาได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์เป็นพระชั้นผู้ใหญ่หรือเป็นพระราชาคณะ และพระสังฆาธิการทั้งในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาและที่ได้รับแต่งตั้งดำรงสมณศักดิ์ในพื้นที่อื่น ๆ เช่น

พระพุทฺธิสารเถร (ผุด สุวฑฺฒโน) อดีตผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัด นครศรีธรรมราช (พ.ศ. 2469 - 2530) เป็นชาวบ้านอำเภอเขาพังไกร (อำเภอหัวไทร) จังหวัด นครศรีธรรมราช พระธรรมปัญญาบดี (เพียร อุดฺตโม) อดีตเจ้าอาวาสวัดกุหาสวรรค์และเจ้า คณะภาค 18 (พ.ศ. 2515 - 2542) พระราชปฏิญาณมุนี (สงฺร อธิมฺโฆ) อดีตเจ้าคณะจังหวัด พัทลุง (พ.ศ. 2517 - 2527) วัดกุหาสวรรค์ พระราชรัตนโมลี (เส่ง ดิสฺสโร) อดีตเจ้าคณะ จังหวัดสงขลา (พ.ศ. 2494 - 2504) วัดแหลมทราย พระธรรมเมธาจารย์ (ทัน ธมฺมธโร) อดีต เจ้าคณะจังหวัดพัทลุง (ธรรมยุต) วัดภูผาภิมุข (พ.ศ. 2477 - 2535) พระเทพวิสุทธิคุณ (เลี่ยม อธิโน) อดีตเจ้าคณะจังหวัดสงขลา (ธรรมยุต) วัดมัทธมิมาวาส (พ.ศ. 2477 - 2522) พระราช ศีลสังวร (ช่วง อตฺตเวทฺธิ) อดีตเจ้าคณะจังหวัดสงขลา (ธรรมยุต) วัดมัทธมิมาวาส (พ.ศ. 2522 - 2524) เป็นต้น พระเถระเหล่านี้ล้วนแต่ได้รับการศึกษาทางด้านพุทธศาสนาเป็นอย่างดี และยังเป็นพลังสำคัญในการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในด้านต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง เช่น การวางระเบียบกติกาสงฆ์จังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2498 ของพระ ธรรมปัญญาบดี (เพียร อุดฺตโม)) เป็นระเบียบว่าด้วยการห้ามมิให้เลี้ยงสุราเมรัยของมีนมาในงาน บวชนาค¹ เป็นต้น

พระสงฆ์นอกจากจะสนใจและตื่นตัวต่อการศึกษาพระธรรมวินัยแล้ว ยังมีพระสงฆ์อีกบาง กลุ่มที่ให้ความสนใจกับการศึกษาทางไสยศาสตร์ และนำไสยศาสตร์มาผสมผสานกับพุทธศาสตร์ เพื่อประยุกต์ใช้ในการช่วยเหลือสังคม เช่น พระครูสิทธิยาภิรัต (เอียด ปทุมสโร) วัดดอนศาลา พระครูเนกขัมมาภิณฺธ (ดิษฐ์ ดิสฺสโร) วัดปากสระ พระครูการาม (พลับ) วัดชายคลอง พระครูถาวรชัยคุณ (หมุ่น ยสโร) วัดเขาแดงตะวันออก จังหวัดพัทลุง พระราชรัตนโมลี (เส่ง ดิสฺสโร) วัดแหลมทราย พระครูธรรมโมหิต (กง โกลนฺตฺโต) วัดธรรมโฆษณ์ จังหวัดสงขลา ได้สร้างพระเครื่องรางของขลังแจกจ่ายแก่ทหารและประชาชนในการช่วยรบในสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2483 - 2488 พระอธิการทองวัดประจิมทิศาราม พระอธิการเจ็ก จิตฺตมโม วัดเขาแดง ตะวันตก จังหวัดพัทลุง พระอธิการอิม วัดโนวัง พระอธิการคง ชมฺคสฺสโร วัดพะโคะ พระ อาจารย์เคร็ง ภาทฺธิโย วัดคีหลวง จังหวัดสงขลา เป็นหมอรักษาโรคไข้เจ็บให้กับชาวบ้านโดย ใช้สมุนไพรผสมกับไสยศาสตร์ เป็นต้น พระสงฆ์เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่เป็นกำลังสำคัญในการ พัฒนาเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยการนำพุทธศาสนาผสมผสาน

¹พระมหากระจาง ปริบูรณ์ (ปัจจุบันพระครูแก้ววราภรณ์). “ชีวิตและงานของพระเทพ ปริยัติมุนี (เพียร อุดฺตโม ป.ธ. 7)”, ใน อนุสรณ์ครบ 6 รอบของพระเทพปริยัติมุนี 3 มิ.ย. 21. 2521. หน้า 20 - 21.

ไสยศาสตร์มาใช้ตามความต้องการของประชาชนในท้องถิ่น เพื่อช่วยแก้ปัญหาสังคม แม้บางสิ่งจะอยู่นอกเหนือพระธรรมวินัยก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ทำให้เกิดความเสียหายแก่สังคมและพุทธศาสนา

ส่วนประชาชนในท้องถิ่นก็ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับผีตางเทวดา นรก - สวรรค์ และเครื่องรางของขลัง สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับวัดวาอารามและพระสงฆ์ เนื่องจากประชาชนในท้องถิ่นเป็นกำลังสำคัญในการช่วยเหลือพระสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการก่อสร้างภายในวัด การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ การจัดหาวัสดุอุปกรณ์เพื่อสร้างเครื่องรางของขลัง ล้วนแต่ต้องอาศัยชาวบ้านเป็นผู้ช่วยเหลือทั้งสิ้น ตลอดถึงผู้มาใช้บริการก็ล้วนแต่เป็นชาวบ้านในท้องถิ่นนั้น ๆ โดยให้ความสำคัญกับความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปปางองค์ เช่น พระพุทธรูปหลวงพ่อบุญ วัดเอก อำเภอกะเสสินธุ์ จังหวัดสงขลา พระพุทธรูปพระเกิด วัดพระเกิด อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง จากความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปดังกล่าวทำให้เกิดเป็นประเพณีบวชนาคแก่นบนเป็นประเพณีสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน หรือพระพุทธรูปเจ้าแม่อยู่หัว วัดเจ้าแม่อยู่หัวหรือวัดท่ากระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์มีการสมโภชและแก่นบนโดยการรำมนิหาราโรงครูถวายทุกปี เป็นต้น นอกจากนี้ชาวบ้านยังให้ความสำคัญกับพระเถระหรือพระเกจิอาจารย์มากขึ้น ทำให้มีการสร้างรูปเคารพเป็นรูปเหมือนของพระเกจิอาจารย์แทนการสร้างพระพุทธรูป เช่น รูปเหมือนพระครูสิทธิยาภิรัต (เอียด ปทุมสโร) วัดดอนศาลา พ.ศ. 2498 รูปเหมือนพระอธิการเปรม วัดวิหารสูง พ.ศ. 2494 เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้ล้วนแต่เป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการผลักดันให้พุทธศาสนาบริเวณทะเลสาบสงขลาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

1.1.2 สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติหรือสภาพภูมิศาสตร์มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิศาสตร์ในระยะนี้ยังไม่รุนแรงมากนัก แต่สภาพของลำคลองสายต่าง ๆ ก็เริ่มตื้นเขินมากขึ้น ป่าไม้เริ่มถูกบุกรุกจับจองเป็นที่ทำกินของชาวบ้านมากขึ้น จึงทำให้การสร้างวัดที่เคยยึดแนวลำน้ำเปลี่ยนแปลงไปตามความสะดวกและความจำเป็นของชุมชนโดยไม่คำนึงถึงสภาพธรรมชาติมากนัก แต่อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาที่มาจากปัจจัยด้านภูมิศาสตร์ในสมัยนี้ยังไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก เพราะการก่อสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุก็ยังต้องอาศัยวัสดุจากธรรมชาติ เช่น การสร้างอุโบสถ ศาลาการเปรียญ พระพุทธรูป ก็ต้องอาศัยไม้จากธรรมชาติ การสร้างวัดก็ต้องอาศัยป่าและภูเขาเป็นสิ่งแวดล้อมความสงบความร่มรื่นให้เกิดสมาธิแก่ผู้ปฏิบัติธรรม อันเห็นได้จากการสร้างวัดอ่าวบัว อำเภอกะเสสินธุ์ พ.ศ. 2482 วัดเขาบ่อ อำเภอเมืองสงขลา สร้างเมื่อ พ.ศ. 2477 วัดควนเจดีย์ อำเภอเมืองสงขลา สร้าง เมื่อ พ.ศ. 2478¹ วัดเหล่านี้ล้วนแต่อาศัยพื้นที่เชิงเขาและไหล่เขาเป็นที่

¹ข้อมูลวัดจากสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดสงขลา ปี พ.ศ. 2538.

ตั้งวัดและศาสนสถาน ซึ่งจะทำให้เกิดทัศนียภาพที่สวยงามเป็นการดึงดูดให้ประชาชนมุ่งเข้าหาวัดมากขึ้น

จากข้อมูลดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่าสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่กำหนดหรือผลักดันให้พุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลง และส่งผลต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างต่อเนื่อง แม้จะเปลี่ยนแปลงไปไม่มากนักเมื่อเทียบกับช่วง พ.ศ. 2442 - 2474 แต่ก็ยังเป็นพื้นฐานที่ชี้ให้เห็นทิศทางการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการพระพุทธศาสนาได้ในระดับหนึ่ง

1.2 ปัจจัยภายนอก เป็นปัจจัยหรือมูลเหตุจากภายนอกชุมชนที่เกิดขึ้นในช่วงสมัยนี้ ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา อันได้แก่การเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. 2475 การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 การเกิดสงครามอินโดจีนและสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2483 - 2488 และการส่งเสริมวัฒนธรรมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม แต่ละเหตุการณ์แต่ละปัจจัยดังกล่าวมีรายละเอียด ดังนี้

1.2.1 การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปเป็นระบอบประชาธิปไตยของสยามประเทศได้เริ่มขึ้น “เมื่อวันศุกร์ที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ข้าราชการทหารและพลเรือนระดับกลาง จำนวน 102 นายในนามของ “คณะราษฎร” ได้ยึดอำนาจจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 แห่งราชวงศ์จักรี โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ประเทศสยามมีรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน”¹ การปฏิวัติเปลี่ยนการปกครองครั้งนี้ส่งผลให้การปกครองของประเทศสยามเปลี่ยนไปเป็นระบอบประชาธิปไตย ทำให้ประชาชนมีความตื่นตัวทางด้านความคิดที่เกี่ยวกับประชาธิปไตย ในด้านสิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคอย่างเท่าเทียมกัน ความคิดเหล่านี้ได้แพร่เข้าสู่หมู่พระสงฆ์อย่างรวดเร็ว เนื่องจากหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การปกครองคณะสงฆ์ยังยึดถือตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 มีศูนย์กลางการบริหารคณะสงฆ์ที่มหาเถรสมาคม อันมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวราลงกรณเป็นประมุขคณะสงฆ์ในขณะนั้น² และพระราชบัญญัติฉบับนี้ยังขาดความเสมอภาคระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายและคณะสงฆ์มหานิกาย ประกอบกับการตื่นตัวทางความคิดในระบอบประชาธิปไตยของพระภิกษุสงฆ์ จึงทำให้เกิดปัญหาการเรียกร้องความเสมอภาคในการปกครองคณะสงฆ์ และหากผู้ปก

¹ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. ประวัติศาสตร์การเมืองไทย 2475 - 2500. 2538. หน้า 33.

²คณินันท์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของขบวนการสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477 - 2484. 2528. หน้า 65.

ครองไม่เข้าใจถึงกระแสความรุนแรงของระบอบประชาธิปไตย การขาดความประนีประนอมและการขาดความเห็นอกเห็นใจในภิกษุผู้น้อยตลอดจนการเห็นแก่ผู้ใหญ่เป็นประมาณ ถือได้ว่าเป็นเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความวุ่นวายในคณะสงฆ์ในเวลาต่อมา¹ คือก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวของคณะภิกษุหนุ่มในส่วนกลางเรียกร้องความเสมอภาคในการปกครองคณะสงฆ์ เพื่อให้คณะสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและสร้างความสามัคคีในหมู่คณะสงฆ์ไทย คณะสงฆ์กลุ่มนี้เรียกว่า “คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา” หรือการปฏิวัติแห่งกาสาวพัศตร์สังคม² แต่อย่างไรก็ตามการเรียกร้องของคณะสงฆ์ดังกล่าวไม่ได้ส่งผลกระทบต่อคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาคตลอดถึงคณะสงฆ์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามากนัก แต่จะส่งผลต่อการตื่นตัวของความคิดเห็นด้านประชาธิปไตยให้แก่พระภิกษุสงฆ์ทั่วไป และนำไปสู่การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484

ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นการวางพื้นฐานระบอบประชาธิปไตยที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดประชาธิปไตยของคณะสงฆ์ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลงและส่งผลต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

1.2.2 การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 การเคลื่อนไหวของคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนาที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การขอแก้ไขพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ต้องการจะตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484³

การเคลื่อนไหวของคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนาประสบความสำเร็จในการปรับปรุงพระราชบัญญัติ โดยรัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2484 ในโอกาสนั้นรัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ให้ประชาชนทราบ มีความตอนหนึ่งว่า “พระราชบัญญัติคณะสงฆ์นี้ได้รับความเห็นชอบของคณะสงฆ์ และได้ผ่านสภาผู้แทนราษฎรมาแล้วโดยราบรื่น ความสำคัญในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ก็คือได้จัดการปกครองคณะสงฆ์ให้อนุโลมตามระบอบการปกครองบ้านเมืองเท่าที่ไม่ขัดกับพระธรรมวินัย”⁴ พระราชบัญญัตินี้มีการเปลี่ยนแปลงประเพณีการแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชสกลสังฆปริณายกจากพระสงฆ์ธรรม

¹คณินันต์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477 - 2484. 2528. หน้า 69.

²ดูรายละเอียดใน ธาราวงศ์ - รักศรีวงศ์ (นามแฝง). กิจการของคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนาหรือการปฏิวัติแห่งกาสาวพัศตร์สังคม. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. 2482

³คณินันต์ จันทบุตร. เรื่องเดิม. หน้า 157.

⁴มหาวิทยาลัยราชภัฏ. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป. 2521. หน้า 19.

ยุคิกนิกายมาเป็นการแต่งตั้งพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิและวัชวุฒิรูปใดรูปหนึ่งโดยไม่สังกัดนิกาย และ
รัฐบาลได้วางนโยบายจะรวมนิกายสงฆ์ แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากมีการขัดแย้งอย่าง
รุนแรงระหว่างนิกายสงฆ์ในเวลาต่อมา¹

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 มีการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ มี
สาระสำคัญดังนี้

ประการที่หนึ่ง ขุบเล็กมหาเถรสมาคมและแบ่งแยกอำนาจการปกครองออกเป็น 3 ส่วน
ได้แก่ สังฆสภา สังฆมนตรี และคณะวินัยธร ซึ่งถือได้ว่าเป็นการถ่วงดุลอำนาจการบริหารคณะ
สงฆ์เช่นเดียวกับการปกครองของฝ่ายอาณาจักร สังฆสภา ประกอบด้วยสมาชิก 45 รูป มีหน้าที่
ร่างสังฆาณัติ กติกาสงฆ์ขึ้นใช้ด้านการบริหาร เป็นการใช้มติส่วนมากตามระบอบประชาธิปไตย
สังฆมนตรี ประกอบด้วย สังฆนายก และสังฆมนตรี ไม่เกิน 9 รูป อยู่ในตำแหน่งคราวละ 4
ปี มีหน้าที่รับผิดชอบการบริหารคณะสงฆ์ คณะวินัยธร มีหน้าที่ในการพิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์
ให้เป็นไปตามพระธรรมวินัยและสังฆาณัติ

ประการที่สอง จำกัดอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชด้านการบริหารคณะสงฆ์ มีอำนาจ
แต่เพียงในนามตามบทแห่งพระราชบัญญัติ คือทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก บัญญัติ
สังฆาณัติ ตามคำแนะนำของสังฆสภา ทรงบริหารการคณะสงฆ์ทางคณะสังฆมนตรี ทรงวินิจฉัย
อธิกรณ์ทางคณะวินัยธร

ประการที่สาม วางแนวทางที่จะรวมนิกายสงฆ์ที่แตกแยกกันอยู่นี้ให้เป็นนิกายเดียวกัน
ตามคำเรียกร้องของคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา โดยกำหนดบทเฉพาะกาลไว้ในมาตราที่ 60
ซึ่งระบุให้คณะสงฆ์กระทำสังคายนาพระธรรมวินัยภายในเวลา 8 ปี เพื่อรวมนิกายสงฆ์²

จากการประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวจึงทำให้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์บริเวณ
ลุ่มทะเลสาบสงขลาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น เจ้าคณะสงฆ์ในระดับต่าง ๆ แยกกันปกครอง
เป็นฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกายและฝ่ายคณะสงฆ์มหานิกายอย่างชัดเจน เป็นต้น นอกจากนี้พระราช
บัญญัตินี้ได้แยกวัดและพระสงฆ์ออกจากโรงเรียน โดยไม่ได้กล่าวถึงบทบาทของวัดและพระสงฆ์
ในด้านการให้การศึกษาแก่บุตรหลานของชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่าการประกาศใช้พระราช
บัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 เป็นเหตุปัจจัยภายนอกประการหนึ่งที่ผลักดันให้พุทธศาสนา

¹ คณินันต์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477 - 2484. 2528.
หน้า 30.

² พระวิสุทฺธิโสภณ. เอกสารประกอบการเรียนการสอน การปกครองคณะสงฆ์ไทย.
2543. หน้า 85 - 87.

มีการเปลี่ยนแปลง และส่งผลต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก

1.2.3 การเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2484 - 2488) สงครามโลกครั้งที่ 2 ได้เกิดขึ้นในยุโรปตั้งแต่ พ.ศ. 2482 แล้วแผ่เข้ามาในเอเชีย โดยญี่ปุ่นได้แผ่อิทธิพลทางทหารของตนเข้ามาในอินโดจีน เมื่อ พ.ศ. 2483¹ และในเช้าวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 ญี่ปุ่นได้นำกองทัพบุกเข้าประเทศไทยทางด้านอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดพระตะบอง จังหวัดพิบูลสงคราม พร้อมกับยกพลขึ้นบกที่บางปู จังหวัดสมุทรปราการและจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ส่วนภาคใต้ญี่ปุ่นได้ยกพลขึ้นบกที่จังหวัดชุมพร สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช สงขลา และปัตตานี² สำหรับการยกพลขึ้นบกของญี่ปุ่นที่จังหวัดสงขลานั้น ขุนศิลปกรรมพิเศษ (แปลก ศิลปกรรมพิเศษ) ได้เขียนบรรยายไว้ว่า

ล่วงเข้าวันใหม่คือ 8 ธันวาคม ไม่เท่าไร เรือระบายพลยกทหารขึ้นบก ทั้งทางด้านทะเลนอกและทะเลใน ดำรวจยิงต่อสู้จนเกือบรุ่งสางจึงยุติ ทหารญี่ปุ่นหนุนเนื่องกันมาไม่ขาดสาย มุ่งหน้าไปทางใต้ บ้านไหนมีรถยนต์เก็บไว้เขารู้หมดเข้ายึดเอาได้โดยสะดวก พอสว่างมีเครื่องบินมาจวัดเฉวียนเต็มท้องฟ้า ทหารไทยทั้งที่สวนตุลและคอหงส์เคลื่อนกำลังมาตั้งยันขวางทางญี่ปุ่นไว้ จึงต่อสู้กันได้ยืนเสียงปืนใหญ่บ้างปืนเล็กบ้างได้ตอบกันเกือบเที่ยงเครื่องบินญี่ปุ่นทิ้งระเบิดลงที่ค่ายทหารสวนตุล แต่ไม่เสียหายมากนัก ต่อมาทหารได้รับคำสั่งให้หลีกทางปล่อยทหารญี่ปุ่นไป ทหารไทยค่ายสวนตุลเสียชีวิต 8 นาย กับข้าราชการพลเรือนสังกัดกลาโหมอีก 3 รวม 11 นาย ส่วนความเสียหายฝ่ายญี่ปุ่นมีมากกว่า แต่ไม่ทราบจำนวนที่แน่นอน อังกฤษส่งหน่วยลาดตระเวนเข้ามาถึงอำเภอสะเดาแล้วถอนตัวกลับ³

ในที่สุดรัฐบาลไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ยอมตกลงให้กองทัพญี่ปุ่นใช้ประเทศไทยเป็นเส้นทางเดินทัพผ่านเพื่อเข้ายึดประเทศมาลายูและพม่า⁴ จึงทำให้ญี่ปุ่นสามารถยกกำลังเข้ามามั่งมั่นอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ ได้อย่างสะดวก และในที่สุดรัฐบาลจอมพล ป.

¹ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. ประวัติศาสตร์การเมืองไทย 2475 - 2500. 2538. หน้า 267.

²แถมสุข นุ่มนนท์. เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง. 2544. หน้า 21.

³ขุนศิลปกรรมพิเศษ (แปลก ศิลปกรรมพิเศษ). อัตชีวประวัติขุนศิลปกรรมพิเศษ (แปลก ศิลปกรรมพิเศษ). 2531. หน้า 42.

⁴แถมสุข นุ่มนนท์. เรื่องเดิม. หน้า 21.

พินุลสงครามก็ได้ร่วมเป็นพันธมิตรทางทหารกับญี่ปุ่น มีการประกาศสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตร อันมีอังกฤษ และสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำ เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2485¹ สงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ส่งผลกระทบต่อประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะดินแดนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำขั้นทั่วไป ทำให้ประชาชนได้รับความยากลำบากเนื่องจากเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งหลายมีราคาสูงขึ้นและขาดแคลนอีกด้วย ซึ่งส่งผลกระทบต่อวัดและพระสงฆ์เป็นอย่างมาก ดังที่หลวงพ่ोजึก จิตรธมโม อดีตเจ้าอาวาสวัดเขาแดงตะวันตก อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง ได้บันทึกไว้ เมื่อ พ.ศ. 2486 ว่า “เมื่อ พ.ศ. 2486 ในเมื่อญี่ปุ่นขึ้นปะทะกับประเทศของเราไปรบอังกฤษ สิ่งของแพงโดยมาก ผ้าถุงละ 50 บาท” และในปี พ.ศ. 2488 ได้บันทึกไว้ว่า “ตั้งแต่ พ.ศ. 2488 ประเทศไทยเรามีความขัดข้อง เพราะสิ่งของแพงโดยมาก ผ้าขาว หลาละ 25 บาท น้ำมันพร้าว ถ้วย 2 บาท 50 สตางค์ ผ้าขาว 300 บาท สบง 100 บาท 50 สตางค์ ข้าวสารเหนียว สารเจ้า 5 ปง 2 บาท เลื้อยเค็ดตัว 15 บาท กล้วยน้ำว้า 3 หน่วย 20 สตางค์ พริกเล่ม 20 บาท วัชู้ถัก ตัว 200 บาทก็มี 300 บาทมีบ้าง ดินสอคำ เล่ม 5 บาท ไม้ขีดไฟ รางละบาท”²

จากบันทึกดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่า ประชาชนคงได้รับความยากลำบากพอสมควร และส่งผลกระทบต่อพระสงฆ์เพราะจีวรมีราคาขึ้นละ 300 บาท ผ้าสบงขึ้นละ 100 บาท นอกจากพระสงฆ์จะได้รับผลกระทบดังกล่าวแล้วสิ่งก่อสร้างหรือศาสนสถานภายในวัดวาอารามก็ได้รับความเสียหายจากภัยสงครามอีกด้วย ดังกรณีของวัดโรงวาส อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา ได้ถูกโจมตีทางอากาศมีการทิ้งลูกระเบิดในบริเวณวัด ทำให้อุโบสถชำรุดแตกร้าวทั้งหลัง จนไม่สามารถบูรณะขึ้นใหม่ได้³ หรือในกรณีของวัดโพธิ์ปฐมวาส อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา ถนนภายในวัดก่อด้วยอิฐ เมื่อสงครามเกิดขึ้นได้ก่อความเสียหายกับถนนเป็นอย่างมาก เนื่องจากกองทหารญี่ปุ่นได้เข้าไปพักในบริเวณวัด มีการลำเลียงสัมภาระเข้าออกอยู่เสมอ จึงทำให้ถนนก่ออิฐชำรุดเสียหายใช้การได้ไม่สะดวก ต้องรีบเร่งบูรณะใหม่⁴ ส่วนวัดคอนรัก อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา ก็เป็นอีกวัดหนึ่งที่ได้รับ ความเสียหายจากภัยของสงคราม บริเวณวัด

¹ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. อารยธรรมไทยพื้นฐานทางประวัติศาสตร์. 2540. หน้า 169.

²สมุดบันทึกของหลวงพ่ोजึก จิตรธมโม อดีตเจ้าอาวาสวัดเขาแดงตะวันตก ตำบลปรางหมู่ อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง.

³หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี. สร. 0201.10/198 เรื่องพระสงฆ์และผู้มีชื่อขอเงินบูรณะวัดและโรงเรียนธรรมจังหวัดสงขลา พ.ศ. 2492.

⁴หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี. สร. 0201.10/198 เรื่องพระสงฆ์และผู้มีชื่อขอเงินบูรณะวัดและโรงเรียนธรรมจังหวัดสงขลา พ.ศ. 2492.

ถูกทิ้งระเบิด 2 ครั้ง ทำให้สิ่งก่อสร้างภายในวัดเสียหายมาก สามเณรเสียชีวิต 1 รูป ศิษย์วัด 1 คน พระอธิการชู ถาวโร เจ้าอาวาสสมัยนั้นกลัวภัยทางอากาศต้องอพยพไปจำพรรษาที่วัดดีหลวงนอก ตำบลชิงโค อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา¹

จากข้อมูลดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่าการเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือสงครามเอเชียมหาบูรพา ระหว่าง พ.ศ. 2484 - 2488 ได้ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงพัฒนาการของสังคมและพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

1.2.4 นโยบายรัฐบาลและสภาพสังคมวัฒนธรรม ในช่วงที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นผู้นำรัฐบาลไทย แบ่งได้เป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรก พ.ศ. 2481 - 2487 และช่วงที่ 2 พ.ศ. 2491 - 2500 เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2481 ก็นำนโยบายการสร้างชาติให้มีความเจริญเท่าเทียมอารยประเทศ กระบวนการสร้างชาติเป็นไปอย่างรวดเร็วในรูปของรัฐนิยม² โดยการเปลี่ยนชื่อประเทศจาก “ประเทศสยาม” เป็น “ประเทศไทย” เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482³ และตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2482 ถึงเดือนมกราคม พ.ศ. 2485 รัฐบาลได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญทั้งหมด 12 ฉบับ ประกอบด้วย

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 1 (24 มิถุนายน 2482) เรื่องการใช้ชื่อประเทศ ประชาชนและสัญชาติ

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 2 (3 กรกฎาคม 2482) เรื่อง การป้องกันภัยที่จะบังเกิดแก่ชาติ

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 3 (2 สิงหาคม 2482) เรื่องการเรียกชื่อชาวไทย

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 4 (8 กันยายน 2482) เรื่องการเคารพธงชาติ เพลงชาติ และเพลงสรรเสริญพระบารมี

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 5 (1 พฤศจิกายน 2482) เรื่องให้ชาวไทยพยายามใช้เครื่องอุปโภคบริโภคที่มีกำเนิดหรือทำขึ้นในประเทศไทย

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 6 (10 ธันวาคม 2482) เรื่องทำนองและเนื้อร้องเพลงชาติ

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 7 (21 มีนาคม 2482) เรื่อง ชักชวนให้ชาวไทยร่วมกันสร้างชาติ

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 8 (1 เมษายน 2483) เรื่องเพลงสรรเสริญพระบารมี

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 9 (24 มิถุนายน 2483) เรื่องภาษาและหนังสือไทยกับหน้าที่พลเมืองดี

รัฐธรรมนูญ ฉบับที่ 10 (15 มกราคม 2483) เรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย

¹วัดคอนรัก. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมงคลพุทธญาณ (ภักดี จันทสิริเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดคอนรัก และเจ้าคณะอำเภอหาดใหญ่ – สะเดา – รัตภูมิ – สตูล (ธรรมยุต). 2529. ไม่มีเลขหน้า.

²เกษมสุข นุ่มนนท์. เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง. 2544. หน้า 60.

³ชายวิทย์ เกษตรศิริ. ประวัติการเมืองไทย 2475 - 2500. 2544. หน้า 195.

รฐนิยม ฉบับที่ 11 (8 กันยายน 2485) เรื่องกิจประจำวันของคนไทย

รฐนิยม ฉบับที่ 12 (28 มกราคม 2485) เรื่องการช่วยเหลือผู้พิการ เด็ก คนชรา หรือ คนทุพพลภาพ¹

นโยบายดังกล่าวจึงเป็นลักษณะการสร้างชาตินิยมเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมดั้งเดิมหรือเป็นการปฏิวัติวัฒนธรรมที่ลงรายละเอียดของแนวทางการประพฤติปฏิบัติของชาวไทยมากขึ้นไป ถือว่าเป็นการสร้างสังคมใหม่ที่คิดว่าเป็นอารยประเทศ ดังที่ แคมสุข นุ่มนนท์ ได้กล่าวถึงไว้ว่า

ถ้าพิจารณาทางด้านจิตวิทยา รฐนิยมทั้ง 12 ฉบับ ทำให้ผู้คนรู้สึกว่ประเทศกำลังสู่ยุคใหม่จริง ๆ รัฐบาลออกกฎหมายต่าง ๆ แนะนำประชาชนถึงวิธีการประพฤติตนในสังคมรูปแบบใหม่ วางระเบียบว่าคนไทยจะต้องป้องกันภัยที่จะบังเกิดแก่ชาติ ไม่ทำตนเป็นตัวแทนหรือเป็นปากเสียงของต่างชาติ ต้องยกย่องภาษาและหนังสือกับหน้าที่พลเมืองดี ต้องรู้จักเคารพเพลงชาติและยืนตรงเคารพธงชาติทุกเช้า เวลา 8.00 นาฬิกา คนไทยในสังคมอารยะต้องมีน้ำใจเผื่อแผ่ช่วยเหลือผู้ที่อยู่ในเขาวัว คนชราหรือคนทุพพลภาพ แม้กระทั่งในส่วนที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน รัฐบาลก็จัดแบ่งเวลาให้เสร็จเรียบร้อย โดยแบ่งเวลาวันหนึ่งออกเป็น 3 ส่วน ปฏิบัติงานอาชีพส่วนหนึ่ง ปฏิบัติกิจส่วนตัวส่วนหนึ่ง และพักผ่อนนอนหลับอีกส่วนหนึ่ง ส่วนเรื่องการกินการนอน ควรจะกินวันละ 4 มื้อ นอนวันละ 6 - 8 ชั่วโมง รู้จักออกกำลังกาย ทำสวนครัว เลี้ยงสัตว์ ปลูกต้นไม้ โอภาปราศรัยกับญาติสนิทมิตรสหาย ฟังวิทยุกรมโฆษณาการ อ่านหนังสือ หรือไม่กี่สงบจิตใจ ฟังเทศน์ฟังธรรมตามสถานภาพ²

นอกจากจะได้วางแผนทางในการปฏิบัติของประชาชนเพื่อให้ทัดเทียมกับอารยประเทศแล้ว รัฐบาลยังได้กำหนดให้วัดและพระภิกษุสงฆ์ได้ปฏิบัติตามนโยบายการปรับปรุงพุทธศาสนาทั่วราชอาณาจักรไทยให้เป็นแบบเดียวกัน เพื่อความวัฒนาถาวรของพุทธศาสนาและให้เหมาะสมกับกาลเทศะ ความเจริญของบ้านเมืองอีกด้วย ทั้งนี้ให้กระทำโดยด่วน และให้เสร็จสิ้นภายใน พ.ศ. 2486 เป็นอย่างช้า³

¹ชาวิททย์ เกษตรศิริ. เรื่องเดิม. หน้า 199 -200. (อ้างจาก รอง สยามานนท์. ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช. 2520. หน้า 110 - 119).

²แคมสุข นุ่มนนท์. เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง. 2544. หน้า 62 - 63.

³กรมการศาสนา. “คำบรรยายเรื่องการปรับปรุงพระพุทธศาสนาของพันเอก น. สารานุประพันธ์ อธิบดีกรมการศาสนา แต่ที่ประชุมคณะสงฆ์ จังหวัดเชียงรายและจังหวัดต่าง ๆ ในภาค

หลักการสำคัญในการปรับปรุงคณะสงฆ์ของรัฐบาลมีดังนี้

1. ปรับปรุงระเบียบวินัยและประเพณีของพระภิกษุสงฆ์ให้เข้าระดับเดียวกันกับภาคกลาง เช่น การครองผ้า การสวดมนต์ การปฏิบัติเคร่งต่อพระธรรมวินัย ระเบียบของสามเณร ฯลฯ และในการนี้จะได้ตั้งผู้ตรวจตราผู้ประพฤติกวินัยทำ นองสารวัตรขึ้นช่วยเจ้าอาวาสบริหารงานให้เคร่งครัด
 2. ปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ เช่น ให้มีอนามัยดี เลิกฉันหมาก ให้มีการกินนอนถูกต้องด้วยสุขลักษณะ นุ่งห่มสะอาดประณีต มีลักษณะและท่าทางสง่าผ่าเผย อธิษาศัยละมุนละหม่อม อ่อนโยน สมเป็นที่ควรเคารพของประชาชน
 3. ปรับปรุงคุณภาพของพระภิกษุสงฆ์ คือให้พระมีความรู้ในหลักพระพุทธศาสนาอันแท้จริง ทั้งนี้หมายถึงจัดการศึกษาของพระให้ถึงขนาดมาตรฐานเดียวกันกับภาคกลาง ความมุ่งหมายในข้อนี้ คือ จัดให้พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนามีคุณภาพมากกว่าปริมาณ
 4. ปรับปรุงความรู้ของผู้ที่จะบรรพชาและอุปสมบทให้ผู้ที่จะบรรพชาและอุปสมบทมีความรู้ในภาษาไทยและวัฒนธรรมดีพอสมควรเสียก่อนจึงจะอุปสมบทได้
 5. ปรับปรุงสมรรถภาพหน้าที่ปฏิบัติการของพระภิกษุสงฆ์ กล่าวคือ ให้พระทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชนให้มากที่สุด ปรับปรุงการเทศนาให้เหมาะสมกับฐานานุรูปของผู้ฟัง โดยให้หลักศีลธรรมในทางที่ถูกต้องจริง ๆ ใช้เทศนาสอนประชาชนฉบับของกรมการศาสนาเป็นหลักปัทสฐาน ให้พระเป็นผู้ช่วยประชาชนในด้านจิตใจ เป็นที่ปรึกษาของประชาชนในศีลธรรมและวัฒนธรรมอย่างดี
 6. ปรับปรุงเจ้าอาวาส เจ้าคณะตำบล อำเภอและเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งเป็นผู้ปกครองสงฆ์ให้เข้มแข็งจริง ๆ สามารถดำเนินงานให้เหมาะสมกับนโยบายที่จัดใหม่นี้โดยเลียบขาด
 7. ปรับปรุงสภาพของวัดให้สะอาดสะอ้าน จัดเครื่องแต่งวางให้ดูที่แลดูเป็นสง่า น่าเลื่อมใสแก่สาธุชนผู้จะเข้าไปกระทำการกิจวัตรของพระศาสนา¹
- นโยบายต่าง ๆ ของรัฐบาลได้ค่อย ๆ นำมาใช้กับวัดและพระสงฆ์ทั่วประเทศ เช่น การเคารพธงชาติ เวลา 8.00 น. ขอให้วัดต่าง ๆ ช่วยแนะนำประชาชนให้ฟังสัญญาณต่าง ๆ ของวัด มีระฆังเป็นต้น และให้ทำการเคารพธงชาติพร้อมกัน การขอให้เจ้าคณะและเจ้าอาวาสช่วยแนะนำพระภิกษุสามเณรได้รักษานามัยและความสะอาดเรียบร้อยให้เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของประชาชน

เหนือ ณ ศาลากลางจังหวัดเชียงราย เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2486 เวลา 14.25 น.” ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 30 ภาค 12 ประจำเดือนมีนาคม พ.ศ. 2486. 2486. หน้า 732.

¹เรื่องเดิม. หน้า 735 - 736.

และให้จัดการฉันทนมหาเสียดิถีจะเป็นการดียิ่ง หรือการขอให้วัดและพระสงฆ์ปรับปรุงป้ายชื่อวัดให้ถูกต้องตามภาษาไทยและหนังสือไทย เป็นต้น¹

นโยบายเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อวัด พระสงฆ์ และสภาพสังคมในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างยิ่ง เช่น การบังคับให้สตรีสวมหมวก สวมรองเท้า ให้ชาวบ้านเลิกกินหมาก เป็นต้น

สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่รัฐบาลเข้าไปล่วงละเมิดขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนและพระภิกษุสงฆ์มากเกินไป ซึ่งเป็นการส่งผลกระทบต่อสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการใช้ภาษาไทยกลางเข้ามาครอบงำภาษาไทยถิ่น ซึ่งรัฐบาลได้กำหนดให้ใช้ชื่อวัดเป็นมาตรฐานเดียวกับภาคกลาง จึงทำให้วัดในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่เป็นชื่อภาษาท้องถิ่นได้เปลี่ยนชื่อเป็นภาษาไทยกลางหรือให้เปลี่ยนชื่อเป็นอย่างอื่น เช่น จังหวัดพัทลุง วัดเต่า เปลี่ยนเป็นวัดธาราสถิตย์ วัดควนฉงเหม่น เปลี่ยนเป็นวัดราษฎร์นุกูล วัดหัวสนทรา เปลี่ยนเป็นวัดสุนทราวาส วัดตะเจิน เปลี่ยนเป็นวัดจินตาวาส จังหวัดสงขลา วัดโคกจี๋หนอน เปลี่ยนเป็นวัดเพชรมงคล วัดโคกเสม็ดเปลี่ยนเป็นวัดชัยมงคล วัดเกาะสะบ้า เปลี่ยนเป็นวัดนิคมประสาธ วัดเทพา เปลี่ยนเป็นวัดสุริยาราม วัดเขารังเกียจ เปลี่ยนเป็นวัดเขามิเกียรติ วัดนาสิงห์ เปลี่ยนเป็นวัดโพธิธรรมาราม เป็นต้น

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2483 ทางรัฐบาลยังมอบหมายให้กรมศิลปากรออกแบบอุโบสถและวิหารแบบมาตรฐานศิลปกรรมไทยสำหรับวัดวาอารามต่าง ๆ จะได้ขอเอาเป็นแบบสร้างขึ้นได้ตามต้องการ ซึ่งแบ่งเป็น 3 รูปแบบ ได้แก่ แบบ ก. แบบ ข. และแบบ ค. ทั้ง 3 แบบมีความสวยงามเหมือนกัน ต่างกันเฉพาะขนาดเล็กขนาดใหญ่ไม่เท่ากัน² และมีรายละเอียดปลีกย่อยที่ต่างกันเพียงเล็กน้อยเท่านั้น รูปแบบอุโบสถทั้ง 3 แบบนี้ ได้แพร่หลายในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นแบบที่สำเร็จรูปมีความสวยงาม จึงทำให้รูปแบบอุโบสถของวัดต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเริ่มเปลี่ยนแปลงไปตามแบบมาตรฐานของภาคกลางหรือของรัฐบาลในสมัยนั้นอย่างสิ้นเชิง และหลัง พ.ศ. 2500 จะไม่พบรูปแบบอุโบสถแบบดั้งเดิมที่สร้างขึ้นใหม่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอีกเลย ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่านโยบายของรัฐบาลและสภาพสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นมูลเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลง และส่งผลกระทบต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก

¹กรมการศาสนา. แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 30 ภาค 12 ประจำเดือนมีนาคม พ.ศ. 2486. 2486. หน้า 750 - 752.

²ธนิต อยู่โพธิ์. ทฤษฎีในการปรับปรุงรักษาวัดในวัด. 2507. หน้า 26.

2. พัฒนาการของพุทธศาสนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2475 -

พ.ศ. 2499

พัฒนาการของพุทธศาสนาในช่วงสมัยนี้ได้สืบต่อมาจากพัฒนาการของพุทธศาสนาในช่วง พ.ศ. 2442 - 2474 แต่พัฒนาการในช่วงนี้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วตามกระแสสังคมและวัฒนธรรมใหม่ที่ถูกรัฐกำหนดขึ้น หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475 และการใช้นโยบายสร้างชาติตามรัฐธรรมนูญของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ระหว่าง พ.ศ. 2484 - 2488 สิ่งเหล่านี้ได้ถูกนำมาใช้กับการพัฒนาสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งส่งผลกระทบต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาทั้งในด้านศาสนสถานศาสนวัตถุ การปกครองคณะสงฆ์ การศึกษาของสงฆ์และพุทธธรรมในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างรุนแรง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

2.1 การสร้างและบูรณะวัด ศาสนสถาน และศาสนวัตถุในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2499

การสร้างหรือการบูรณะวัด ศาสนสถานและศาสนวัตถุในสมัยนี้จะเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เคยเป็นหน้าที่ของขุนนางหรือข้าราชการในท้องถิ่น ปรับเปลี่ยนมาเป็นหน้าที่ของประชาชนหรือผู้นำชุมชนร่วมกับพระสงฆ์ในท้องถิ่นนั้น ๆ มากขึ้น วัดที่สร้างขึ้นใหม่ส่วนใหญ่จะเป็นวัดที่อยู่ห่างไกลจากตัวจังหวัดหรือห่างไกลชุมชนเมืองแต่อยู่ใกล้ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ เนื่องจากในตัวเมืองหรือตัวจังหวัดมักจะมีวัดพอเพียงกับการทำบุญของประชาชนอยู่แล้ว จึงไม่มีความจำเป็นต้องสร้างวัดขึ้นใหม่ เพียงแต่คอยดูแลบำรุงรักษาวัดวาอารามเดิมให้มีความเจริญรุ่งเรืองตลอดไป ส่วนในท้องถิ่นห่างไกลจะพบมากทางทิศตะวันตกของจังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุง ซึ่งเป็นเขตป่าเขาค่อนข้างห่างไกล ประชาชนได้เข้าไปถากถางสร้างบ้านสร้างชุมชนขึ้นใหม่ และในบริเวณที่เป็นหมู่เกาะในทะเลสาบสงขลา ก็ห่างไกลความเจริญ เมื่อชุมชนค่อย ๆ พัฒนาเจริญขึ้น ประชาชนเพิ่มจำนวนมากขึ้น ความจำเป็นทางด้านความเชื่อความศรัทธาที่จะใช้วัดเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมบำเพ็ญบุญกุศล อบรม ฝึกฝนปัญญาเพื่อเป็นที่พึ่งทางจิตวิญญาณมีมากขึ้นตามมา จึงทำให้เกิดการสร้างวัดวาอารามขึ้นหลายแห่งในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา จากการสำรวจข้อมูลภาคสนามและข้อมูลเอกสารพบว่าในสมัยนี้มีการสร้างวัดขึ้นใหม่ จำนวน 79 วัด แยกเป็นการสร้างวัดในเขตพื้นที่อำเภอหัวไทร และอำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช 5 วัด

จังหวัดสงขลา 31 วัด จังหวัดพัทลุง 43 วัด¹ การสร้างวัดในสมัยนี้ พอจะแยกราชละเอียดได้ดังนี้

1. การสร้างวัดในเขตป่าเขาทางทิศตะวันตก เป็นเขตป่าเขาทางทิศตะวันตกของจังหวัดพัทลุงและจังหวัดสงขลา ได้แก่ พื้นที่อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอป่าพะยอม อำเภอสรีบรรพต กิ่งอำเภอสรีนครินทร์ อำเภอกงหรา อำเภอดงโหมด อำเภอป่าบอน จังหวัดพัทลุง อำเภอรัตนภูมิ อำเภอหาดใหญ่ อำเภอสะเตาะ อำเภอนาทวี อำเภอสะบ้าย้อย จังหวัดสงขลา พื้นที่เหล่านี้เป็นป่าเขาจำนวนมาก ประชาชนเข้าไปตั้งถิ่นฐานกระจายตัวเป็นจุด ๆ เมื่อประชาชนเพิ่มจำนวนมากขึ้น จึงค่อย ๆ ถากถางป่าขยายชุมชนให้กว้างขึ้น เช่น ชุมชนเขาปู่ – เขาป่า ชุมชนตะแพน ชุมชนบ้านนา ชุมชนทุ่งยาว ชุมชนชะรัด ชุมชนตะโหมด จังหวัดพัทลุง ชุมชนเขาพระ ชุมชนทุ่งคา ชุมชนคูหา ชุมชนเกาะสะบ้า ชุมชนขุนคัตห้วย ชุมชนท่าหม่อไทร จังหวัดสงขลา เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้เมื่อมีการขยายตัวของชุมชนก็จะมีการสร้างวัดขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมทำบุญกุศลของพระสงฆ์และชาวบ้าน โดยชาวบ้านจะเป็นผู้บริจาคที่ดิน แรงงาน หรือเงินทองในการสร้างวัด หรือบางครั้งจะมีพระสงฆ์ที่ประชาชนเคารพนับถือมาเป็นผู้ดำเนินการสร้างวัด การสร้างวัดแต่ละแห่งต้องใช้เวลายาวนานหลายปี เพราะตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 มีขั้นตอนหลายขั้นตอนกว่าจะสำเร็จ เริ่มจากขออนุญาตสร้างวัดก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้วจึงดำเนินการสร้างถาวรวัตถุตามสมควร แล้วจึงรายงานขอตั้งวัดและขอพระราชทานวิสุงคามสีมาต่อไป² ซึ่งมีตัวอย่างการสร้างวัดในเขตป่าเขาทางทิศตะวันตกของจังหวัดพัทลุงและจังหวัดสงขลา ดังนี้

การสร้างวัดในเขตป่าเขาทางทิศตะวันตกของจังหวัดพัทลุง กำหนดเขตพื้นที่ตั้งแต่ทางทิศตะวันตกของถนนเอเชียไปจนถึงเทือกเขาบรรทัดหรือเทือกเขานครศรีธรรมราช พบว่าในสมัยนี้มีการสร้างวัดขึ้นหลายแห่ง โดยในปี พ.ศ. 2475 พระอธิการทองได้ร่วมมือกับประชาชนบ้านกงหราใหม่ หมู่ที่ 6 ตำบลกงหรา อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลและประชาชนนับถือ 2 ศาสนา คือ ศาสนาพุทธและศาสนาอิสลาม จึงได้คิดสร้างวัดเพื่อให้

¹สรุปจากข้อมูลพุทธศาสนา พ.ศ. 2542 สำนักงานศึกษาธิการอำเภอห้วยไทร อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดสงขลา และสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง และข้อมูลจากการสำรวจภาคสนาม พ.ศ. 2543 - 2544.

²กรมการศาสนา. “กฎกระทรวงศึกษาธิการออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484”, ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 30 ภาค 12 ประจำเดือนมีนาคม 2486. 2486. หน้า 743 - 745.

ประชาชนที่นับถือพุทธศาสนาได้บำเพ็ญบุญกุศล ให้ชื่อว่า วัดกงหราใหม่ ตามชื่อหมู่บ้าน แต่ชาวบ้านนิยมเรียกว่า “วัดใหม่”¹ วัดนี้แม้ว่าจะตั้งอยู่ภายใต้การแวดล้อมของชาวไทยมุสลิม แต่ก็ไม่ได้มีความขัดแย้งทางความคิดหรือทางศาสนา คนทั้ง 2 กลุ่ม ก็ยังช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามวัดนี้ก็ค่อย ๆ เจริญขึ้นอย่างช้า ๆ เนื่องจากเป็นวัดที่อยู่ห่างไกล การปลูกสร้างถาวรวัตถุภายในวัดไม่ใหญ่โตเหมือนวัดในเมือง แต่วัดก็ยังมียศบพทสำคัญที่เป็นศูนย์กลางของชุมชน จึงได้รับการอุปถัมภ์บำรุงรักษาจากชาวบ้านในท้องถิ่นเป็นอย่างดี ต่อมาในปี พ.ศ. 2476 นายไข่ แสงเขียว ร่วมมือกับชาวบ้านโพ หมู่ที่ 6 ตำบลท่าแค อำเภอเมืองพัทลุง สร้างวัดโพหรือวัดคอกยาราม ขึ้น² เนื่องจากเดิมบริเวณนี้เป็นป่ารกและเนินสูง ประชาชนตั้งบ้านเรือนอยู่พอสมควร แต่ยังขาดวัดที่จะใช้เป็นที่พักผ่อนบำเพ็ญบุญกุศล ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นต้องสร้างวัดประจำหมู่บ้านขึ้น ซึ่งเป็นวัดเล็ก ๆ ที่ประชาชนร่วมมือกันทั้งแรงกาย แรงใจ และเงินทอง อย่างค่อยเป็นค่อยไปด้วยแรงศรัทธา ดังที่ คำ ไซเขียว ได้บันทึกการสร้างเสนาสนะของวัดคอกยาราม ไว้ว่า

ดูพื้นฐานลานทรายได้ขนาด	รอบอาวาสทั้งสี่มีรั้วเขื่อน
ใครมาวัดท่านใช้ท่านได้เดือน	ถึงมาเยือนท่านใช้ทุกรายไป
ถึงจะได้หรือไม่ท่านไม่ว่า	ไม่พูดจาค่อยใช้ไฉนใหม่
จอบมีดพร้าสร้างไว้ไม่ขาดอะไร	ทั้งเลื่อยใบสมทบไว้ครบครัน
ตอนกลางคืนท่านใช้ให้คายหญ้า	พวกที่มีตักลองกองสนั่น
พวกชาวบ้านทั้งหลายได้พากัน	ดูครบครันหญิงชายหลายสิบคน
บางขนทรายคายหญ้าคราเดือนแจ้ง	ฤดูแล้งตลอดมาถึงหน้าฝน
ตอนกลางวันท่านได้พากายตน	ดูสับสนเทียขอไม้ใกล้ใกล้วัด
เช่นขนุนสทังยังมีมาก	เอามาตากกะไว้ได้ส่วนสัก
ทำเป็นเสาหรือตัวไม้ยาวช่างตัด	สำหรับวัดปลูกไว้พระได้พัก
เขตกุฏิวิหารลานอาวาส	ท่านปิดกวาดทุกวันขยันหนัก
ความระเบียบเรียบร้อยไม่ค้อยนัก	เป็นที่รักของปวงชนคนทั่วไป ³

จนเมื่อสภาพวัดมั่นคงถาวร จึงได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2492 และผูกพัทธสีมา เมื่อวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2492⁴

¹สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง. แบบสำรวจประวัติวัดในจังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2530.

²เรื่องเดิม.

³คำ ไซเขียว. หนังสือประวัติท่านพระครูเสน. 2527. หน้า 3.

⁴สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง. เรื่องเดิม.

ขณะเดียวกันในปี พ.ศ. 2476 นายคล้าย สังข์ทอง นายอินทร์ แก้วนุ้ย นายเกลื่อน คงคู้ย และชาวบ้านบริเวณหมู่ที่ 1 ตำบลตะพาน อำเภอศรีบรรพต ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล ล้อมรอบด้วยป่าเขา ขาดสถานที่ที่ให้ชาวบ้านได้ร่วมกันทำบุญกุศลทางศาสนา จึงได้ร้องขอสร้างวัดขึ้น เมื่อวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2476 ให้ชื่อว่า “วัดสวนโหนด”¹ แต่ก็เพียงวัดเล็กๆ ที่ชาวบ้านช่วยกันสร้างขึ้น ช่วยกันบำรุงรักษาและนิมนต์พระสงฆ์มาจำพรรษาเพื่อให้พวกตนได้เป็นที่พึ่งทางใจ และในบริเวณหมู่ที่ 2 ตำบลเขาปู่ อำเภอศรีบรรพต ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากตำบลตะพานมากนักเป็นหมู่บ้านที่ยังไม่มีวัดสำหรับชาวบ้านได้บำเพ็ญบุญกุศล ดังนั้นชาวบ้านโดยการนำของนายดีและนายคง จึงสร้างวัดขึ้นในหมู่บ้าน เรียกว่า “วัดไสประคู้” เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2477² จากอำเภอศรีบรรพตลงไปอำเภอกงหรา ในปี พ.ศ. 2478 พื้นที่บริเวณหมู่ที่ 9 ตำบลชะรัด อำเภอกงหรา ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่แวดล้อมด้วยชาวไทยมุสลิมและชาวไทยพุทธผสมผสานกันอยู่ แต่ยังขาดวัดที่จะเป็นศูนย์กลางชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านได้ใช้เป็นที่บำเพ็ญบุญกุศล ดังนั้น นายคง คล้ายสมบัติ จึงได้บริจาคที่ดินและร่วมมือกับชาวบ้านช่วยกันสร้างวัดขึ้นมา เรียกชื่อว่า “วัดหวัง” หรือ “วัดสมหวัง” เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2478³ ต่อมาในปี พ.ศ. 2480 ชาวไทยพุทธอีกกลุ่มหนึ่งในหมู่ที่ 7 ตำบลชะรัด ได้สร้างวัดในเขื่อนหรือวัดควนจีแรดขึ้นเป็นวัดประจำหมู่บ้าน⁴ แต่อยู่ได้ไม่นานก็รกร้างไปเนื่องจากขาดพระสงฆ์จำพรรษา จนกระทั่ง พ.ศ. 2498 กลุ่มชาวบ้านได้ร่วมมือกับพระครูเล็ก จนทสโร วัดอัมพวันาราม อำเภอเมืองพัทลุง ทำการถากถางป่าบริเวณวัดในเขื่อน (ร้าง) แล้วชาวบ้านช่วยกันหาเงินหาข้าวจากบ้านชะรัดมาทำกุฏิสงฆ์พัฒนาขึ้นเป็นวัดควนจีแรดตามเดิม

นอกจากนี้พระครูเล็ก จนทสโร ยังได้สร้างวัดขึ้นใหม่ในเขตป่าเขาทางทิศตะวันตกของจังหวัดพัทลุงอีกหลายแห่ง โดยเลือกพื้นที่หมู่บ้านที่กันดารและห่างไกล ซึ่งได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านในท้องถิ่นเป็นอย่างดี ได้แก่ การสร้างวัดคลองเฉลิม หมู่ที่ 2 ตำบลคลองเฉลิม อำเภอกงหรา เมื่อ พ.ศ. 2482 วัดควนใหม่ (ควนใหม่) หมู่ที่ 9 ตำบลโคกชะงาย อำเภอเมืองพัทลุง (ปัจจุบันกิ่งอำเภอศรีนครินทร์) เมื่อ พ.ศ. 2483 วัดไร่เหนือ หมู่ที่ 4 ตำบลกงหรา

¹สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง. แบบสำรวจประวัติวัดในจังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2530.

²เรื่องเดิม.

³เรื่องเดิม.

⁴เรื่องเดิม.

⁵คณะศิษย์. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูเล็ก จนทสโร (จันทร์โชติ) ณ เมรุวัด อัมพวันาราม อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง วันเสาร์ที่ 8 มิถุนายน พุทธศักราช 2528. หน้า 26.

อำเภอองครักษ์ เมื่อ พ.ศ. 2490 และสร้างวัดบ่วงช้าง หมู่ที่ 5 ตำบลนาโหนด อำเภอเมืองพัทลุง เมื่อ พ.ศ. 2492¹ วัดเหล่านี้แม้ว่าจะเป็นวัดเล็ก ๆ ก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านได้เป็นอย่างดีในการลำจุนซึ่งกันและกัน ในฐานะวัดเป็นศูนย์รวมศรัทธารวมน้ำใจอันเป็นพลังผลักดันให้การพัฒนาสังคมในท้องถิ่นเจริญก้าวหน้าและได้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

จากวัดควนใหม่ไปทางทิศใต้ ประมาณ 2 กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของชุมชนทุ่งยาว ซึ่งประชาชนได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่สาธารณะประโยชน์ ต่อมาประชาชนเพิ่มมากขึ้นและทางราชการได้จัดสรรที่ดินให้ทำกิน นอกจากนี้ทางราชการยังจัดที่ดินไว้ส่วนหนึ่งสำหรับให้ชาวบ้านได้จัดสร้างวัด ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงพร้อมใจกันสร้างวัดขึ้นมา เรียกว่า “วัดทุ่งยาว” ตามชื่อหมู่บ้าน เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2495 โดยการอุปถัมภ์ของพระอธิการชู สุวณฺโณ อดีตเจ้าอาวาสวัดธาราสาธิตย์ พระปลัดจิว กิตติสุโขโต อดีตเจ้าอาวาสวัดโคกเข้ยม และพระอธิการพรหม อุตฺตโร (ปัจจุบันพระครูอุดมวิหารคุณ) เจ้าอาวาสวัดเขาเจ็ยก² เพื่อให้ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการบำเพ็ญบุญกุศลไม่ต้องเดินทางไกล

ส่วนจังหวัดสงขลาประชาชนได้เคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานตามถากป่าตั้งบ้านเรือนทางทิศตะวันตกของจังหวัด จนสามารถตั้งเป็นชุมชนใหญ่หลายแห่ง เช่น ชุมชนคูหาใต้ อำเภอรัตภูมิ ชุมชนเกาะสะบ้า อำเภอเทพา ชุมชนโคกกอ อำเภอเทพา ชุมชนขุนตัดหวาย อำเภอจะนะ ชุมชนท่าหมอไทร อำเภอจะนะ เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้เดิมยังไม่มีวัดที่เป็นศูนย์กลางของชุมชน แต่ละชุมชนจึงมีความจำเป็นต้องสร้างวัดขึ้นมาใหม่ ดังเห็นได้ในปี พ.ศ. 2476 พันเอิบด หลักธรรมนุ กำนันตำบลขุนตัดหวาย อำเภอจะนะ ได้ชักนำชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียงถากป่าในบริเวณวัดร้างแล้วพัฒนาขึ้นเป็นวัดขุนตัดหวาย³ ต่อมาในปี พ.ศ. 2496 พระจันทร์ คนตลีโล จากวัดควนมิด (ควนมิตร) อำเภอจะนะ ได้เดินธุดงค์ ไปปักกลดที่ป่าช้าบ้านพรต หมู่ที่ 6 ตำบลเกาะสะบ้า อำเภอจะนะ ชาวบ้านเกิดความศรัทธาและเห็นว่าเป็นสถานที่ห่างไกล จึงได้ร่วมมือกันสร้างเป็นวัดขึ้น เมื่อวันที่พฤหัสบดี เดือน 8 ปีมะเส็ง พ.ศ. 2496 ตั้งชื่อว่า “วัดพรต”⁴

¹คณะศิษย์, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูเล็ก จนฺทสโร (จันทร์โชติ) ณ เมรุวัด อัมพวนาราม อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง วันเสาร์ที่ 8 มิถุนายน พุทธศักราช 2528, หน้า 5.

²สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง, แบบสำรวจประวัติวัดในจังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2530.

³สำนักงานเจ้าคณะจังหวัดสงขลา วัดโลกสมาณคุณ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา
ข้อมูลประวัติวัดจังหวัดสงขลา พ.ศ. 2519.

⁴เรื่องเดิม.

ตามชื่อป่าช้าหรือชื่อหมู่บ้าน และในปี พ.ศ. 2497 ได้มีพระบัญชาจากวัดวังใหญ่ หมู่ที่ 6 ตำบลวังใหญ่ อำเภอกะพ้อ ได้เดินทางตรงเข้ามาพักอยู่ในที่ดินของนายสิงห์ พรหมสมปาน ซึ่งตั้งอยู่ หมู่ที่ 3 บ้านควนหมาก ตำบลวังใหญ่ ประชาชนเกิดความศรัทธาและบริเวณนี้ก็ยังไม่มียอด จึงร่วมกันสร้างวัดขึ้นมาเป็นสถานที่บำเพ็ญบุญกุศล ให้ชื่อว่า “วัดควนหมาก”¹

นอกจากนี้ก็มีการสร้างวัดขึ้นในชุมชนทางทิศตะวันตกของจังหวัดสงขลาที่เป็นเขตป่าเขา อีกหลายแห่ง เช่น วัดโพรง หมู่ที่ 3 ตำบลท่าหมอไพร อำเภอยะนะ สร้าง พ.ศ. 2497 วัดชนะสุรามหรือวัดใหม่ หมู่ที่ 2 ตำบลคลองเปือย อำเภอยะนะ สร้าง พ.ศ. 2498 วัดนิคมสร้างตนเองเทพา หมู่ที่ 3 ตำบลท่าม่วง อำเภอกะพ้อ สร้าง พ.ศ. 2499 วัดโคกพยอม หมู่ที่ 5 ตำบลเกาะสะบ้า อำเภอกะพ้อ วัดโคกกอ หมู่ที่ 11 ตำบลท่าม่วง อำเภอกะพ้อ จังหวัดสงขลา² เป็นต้น

2. การสร้างวัดในเขตป่าควน ที่ราบ และหมู่เกาะ ทางทิศตะวันออกของจังหวัดพัทลุง และจังหวัดสงขลา ได้แก่ พื้นที่บริเวณอำเภอกวนขนุน บางส่วนของอำเภอป่าพะยอม อำเภอเมืองพัทลุง อำเภอเขาชัยสน อำเภอปากพะยูน บางส่วนของอำเภอป่าบอน และอำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง อำเภอกวนเนียง อำเภอบางกล่ำ อำเภอหาดใหญ่ อำเภอเมืองสงขลา อำเภอสิงหนคร อำเภอสตงพระ อำเภอระโนด อำเภอกระแสสินธุ์ บางส่วนของอำเภอยะนะ บางส่วนของอำเภอกะพ้อ อำเภอนาหม่อม อำเภอคลองหอยโข่ง จังหวัดสงขลา และอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช พื้นที่เหล่านี้บางส่วนเป็นป่าและควนสูง บางส่วนเป็นที่ราบ และส่วนที่เป็นเกาะในทะเลสาบสงขลา เช่น เกาะหมาก เกาะนางคำ เกาะยอ เป็นต้น พื้นที่เหล่านี้ได้มีประชาชนอพยพเคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานหรือบางส่วนก็เป็นที่ตั้งชุมชนดั้งเดิมมาก่อน เช่น ชุมชนธรรมเสถียร ชุมชนโคกโคโคน อำเภอกวนขนุน ชุมชนอ้ายน้อย - อ้ายใหญ่ ชุมชนสะพานหยี อำเภอเมืองพัทลุง ชุมชนไพรงาม ชุมชนควนยวน อำเภอเขาชัยสน ชุมชนลอน ชุมชนนาหม่อม อำเภอบางแก้ว ชุมชนควนเคี่ยม ชุมชนแหลมดินสอ ชุมชนบางขน อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ชุมชนควนเจดีย์ ชุมชนอ่าวทราย อำเภอเมืองสงขลา ชุมชนนาหม่อม ชุมชนลานไพร อำเภอนาหม่อม ชุมชนอ่าวบัว ชุมชนเกาะใหญ่ อำเภอกระแสสินธุ์ ชุมชนพังหม้อ ชุมชนดินนา อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เป็นต้น

พื้นที่ดังกล่าวจะกำหนดเขตตั้งแต่ทิศตะวันออกของถนนเอเชียไปจดทะเลสาบสงขลาและทะเลอ่าวไทย จากการสำรวจพบว่ามี การสร้างวัดขึ้นในชุมชนต่าง ๆ หลายแห่ง เพื่อให้เป็นศูนย์

¹สำนักงานเจ้าคณะจังหวัดสงขลา วัดโคกสมานคุณ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา
ข้อมูลประวัติวัดจังหวัดสงขลา พ.ศ. 2519.

²เรื่องเดิม.

กลางของชุมชนและเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา อันเป็นการสะสมบุญกุศลของประชาชนในชุมชนนั้น ดังตัวอย่างการสร้างวัดโพธิญาณวราราม หรือวัดควนยานหรือวัดคลองวัด หมู่ที่ 4 ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน เนื่องจากเดิมบริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งวัดเก่ามาก่อนเมื่อเป็นวัดร้างชาวบ้านได้เข้าไปจับจองที่เป็นของส่วนตัว ทำให้ชาวบ้านบริเวณนี้ไม่มีวัดสำหรับเป็นสถานที่บำเพ็ญบุญ เพื่อเป็นการฟื้นฟูวัดเก่าพระอธิการคล้าย ทินโน อดีตเจ้าอาวาสวัดหามโพธิ์ อำเภอเขาชัยสน จึงได้ริเริ่มสร้างวัดขึ้น โดยนายนาถ นางน้อม สงแสง เป็นผู้บริจาคที่ดินสำหรับสร้างวัด เมื่อวันที่ 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2477¹ และได้มีมติพระอธิการเนื่อง สุภชาโต จากวัดควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง มาเป็นเจ้าอาวาส ได้พัฒนาวัดให้มีความเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2481 พระครูพิพัฒนกิจจาทร (ชุม จนทโน) ได้สร้างวัดขึ้นบริเวณบ้านสะพานหยี ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดโพธิญาณวรารามประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลและไม่มีวัดสำหรับประกอบศาสนกิจของชาวบ้านเมื่อสร้างเสร็จแล้วได้ตั้งชื่อว่า “วัดชุมประดิษฐ์” สาเหตุที่พระครูพิพัฒนกิจจาทร (ชุม จนทโน) ได้สร้างวัดนี้ขึ้น แดง รัชธรรม² อดีตครูใหญ่โรงเรียนวัดชุมประดิษฐ์ ได้บันทึกไว้ว่า สืบเนื่องจากเมื่อ พ.ศ. 2474 หลวงพ่อดิษฐ์หรือพระครูเนกขัมมาภิรมย์ อดีตเจ้าอาวาสวัดปากสระ และเจ้าคณะตำบลชัยบุรี อำเภอเมืองพัทลุง ได้มีมติพระครูพิพัฒนกิจจาทร ไปจำพรรษาที่วัดปากสระเพื่อให้อาศัยช่วยเหลือในการพัฒนาวัดปากสระ โดยเฉพาะในการสร้างอุโบสถ พระครูพิพัฒนกิจจาทรได้รับอาสาหลวงพ่อดิษฐ์ไปตัดไม้ในป่าบริเวณควนนาทาบ ป่าห้ำม ป่าควนนุ้ย ควนนาโหนด และควนปอม ซึ่งเป็นเขตติดต่อระหว่างอำเภอเมืองพัทลุงกับอำเภอเขาชัยสนได้สร้างที่พักขึ้นบริเวณบ้านไทรฉีกขาริมคลองเหนือสะพานหยีขึ้นไปไม่มากนัก (ปัจจุบันได้แก่บริเวณชลประทานโครงการควนกุฎ) ในระหว่างที่พักทำการตัดไม้อยู่ได้มีชาวบ้านเสนอแนะว่า บริเวณฝั่งขวาของคลองสะพานหยีเป็นทำเลที่เหมาะสมน่าจะมีการสร้างวัด เพราะเป็นสถานที่ห่างไกลจากวัดอื่น ๆ และมีบ้านเรือนของชาวบ้านตั้งอยู่รอบ ๆ พอสมควร นอกจากนี้มีแนวโน้มว่าประชาชนจะเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่ท่านพระครูพิพัฒนกิจจาทรก็รับฟังไวยังไม่ตัดสินใจว่าจะสร้างวัดหรือไม่ หลังจากได้ลี้ภัยไม้ไปวัดปากสระและสร้างอุโบสถผูกพัทธสีมาสำเร็จเรียบร้อย เมื่อ พ.ศ. 2480

¹สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง. แบบสำรวจประวัติวัดในจังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2530.

²แดง รัชธรรม. “ประวัติพระครูพิพัฒนกิจจาทร (ชุม จนทโน)”, ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิพัฒนกิจจาทร (ชุม จนทโน) อดีตเจ้าอาวาสวัดชุมประดิษฐ์และอดีตเจ้าคณะตำบลควนขนุน ณ เมรุวัดชุมประดิษฐ์ ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง วันที่ 30 พฤษภาคม 2525. หน้า ช - ฉ.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2481 นายเอียด ทองคำ พี่ชายของพระครูพิพัฒนกิจจาทร ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านควนน้อย ตำบลนาโหนด อำเภอเมืองพัทลุง ได้ถึงแก่กรรม พระครูพิพัฒนกิจจาทรได้เดินทางไปทำพิธีฌาปนกิจศพ โดยตั้งศพที่ศาลาเชิงสะพานหยี ชาวบ้านบริเวณใกล้เคียงต่างมาช่วยงานอย่างพร้อมเพรียง ได้แก่ ชาวบ้านจากบ้านปลายนา บ้านนาโหนด บ้านควนน้อย บ้านควนปอม บ้านป่าแก่ และบ้านเกาะโจด หลังจากนั้นชาวบ้านได้พร้อมใจกันนิมนต์พระครูพิพัฒนกิจจาทรเพื่อสร้างวัดขึ้นที่ฝั่งขวาของคลองสะพานหยี เมื่อพระครูพิพัฒนกิจจาทรรับนิมนต์แล้วชาวบ้านจึงได้ร่วมมือกันถากถางป่าสร้างกุฏิและถาวรวัตถุที่จำเป็นขึ้นก่อนพอที่พระสงฆ์สามารถจำพรรษาได้ แล้วตั้งชื่อว่า “วัดสะพานหยี” เพราะเดิมบริเวณฝั่งซ้ายของคลองตรงข้ามกับวัดมีต้นไม้หยีขนาดใหญ่อยู่ติดลำคลอง ต้นไม้นี้ได้ถูกกระแสน้ำพัดหักโค่นลงขวางลำคลอง ชาวบ้านจึงใช้เป็นสะพานข้ามคลอง เรียกกันว่า “สะพานหยี” ต่อมาในปี พ.ศ. 2482 จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดชุมประดิษฐ์ ตามชื่อของพระครูพิพัฒนกิจจาทร และให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญของรัฐบาลในสมัยนั้น จึงถือได้ว่าวัดนี้ได้สร้างขึ้นเพราะแรงศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อพระครูพิพัฒนกิจจาทร จนสามารถพัฒนาเป็นวัดที่มีความเจริญในเวลาต่อมา

ในปี พ.ศ. 2484 ซึ่งเป็นสมัยที่เกิดสงครามมหาเอเชียบูรพาหรือสงครามโลกครั้งที่ 2 ประชาชนได้รับความยากลำบากจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำเป็นอย่างมาก แต่ที่พึ่งทางใจการประกอบกิจทางศาสนาก็ยังมีความจำเป็นสำหรับชาวบ้าน โดยเฉพาะชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลขาดความสะดวกและพระสงฆ์ผู้แนะนำแนวทางในการปฏิบัติ ปฏิบัติชอบ ดังนั้นหมู่บ้านใดยังไม่มีวัดจึงพยายามสร้างวัดขึ้นมากับหมู่บ้าน เช่นเดียวกับบ้านเพ็งอาจ ตำบลฝาละมี อำเภอปากพะยูน ชาวบ้านได้ร่วมมือกับพระร่วง อปปมโล จากวัดป่าขวาง อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สร้างวัดเพ็งอาจขึ้นหรือวัดโรจนารามในปัจจุบัน สาเหตุของการสร้างวัดนี้ พระครูอดิศักดิ์วัฒน์¹ เจ้าอาวาสวัดหัวเขาชัยสน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง ได้บันทึกไว้ว่า ในปี พ.ศ. 2484 ทางรัฐบาลโดยกระทรวงมหาดไทยได้เปิดนิคมสร้างตนเองขึ้นในบริเวณตำบลนาปะขอ อำเภอปากพะยูน (ปัจจุบันขึ้นอำเภอบางแก้ว) จังหวัดพัทลุง เนื้อที่นิคมประมาณหนึ่งหมื่นไร่เศษ มีอาณาเขตทิศเหนือจดที่ดินบริษัทปากพลเพาะปลูกจำกัด ทิศใต้จดควนเพ็งอาจ (ควนที่ตั้งวัดโรจนาราม) ทิศตะวันออกจดทะเลสาบสงขลา ทิศตะวันตกจดที่ดินเขตรถไฟ ทางราชการได้ประกาศให้ประชาชนผู้ไม่มีที่ทำกินอนุญาตให้เข้าไปหักร้างสร้างที่ดินด้วยตนเอง โดยให้อัตรากรรมสิทธิที่ดินได้ในอัตราไร่ 25 ไร่ พร้อมกับมีการตัดถนนจากเส้นทางรถไฟไปทางทิศตะวันออกจดทะเลสาบสงขลา แบ่งเป็น 4 เส้นทาง ชาวบ้านเรียกว่า ดินนิคมครองชีพสายที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 และสายที่ 4

¹พระครูอดิศักดิ์วัฒน์. ประวัติและงานพระครูวิโรจน์คุณ (ร่ว่ง อปปมโล) วัดโรจนาราม ตำบลฝาละมี อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง. 2520. หน้า 17 - 19.

ดังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ทำให้ประชาชนได้เข้าไปจับจองที่สร้างเนื้อสร้างตัว ประมาณ 200 ครอบครัว และเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในเวลาต่อมา ประชากรจึงเริ่มหนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ แต่สิ่งหนึ่งที่หมู่บ้านนี้ยังขาดอยู่คือวัดอันเป็นสถานที่บำเพ็ญบุญของชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันสร้างสำนักสงฆ์ขึ้นในที่ดินบนควนเพ็งอาจ โดยได้นิมนต์พระครูวิโรจนคุณ (ร่วง อปปโม) จากวัดป่าขวาง อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา มาเป็นประธานในการสร้างวัด วัดนี้แม้ในระยะแรก ๆ จะมีความยากลำบากในการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์บ้าง โดยเฉพาะการฟังพระปาฏิโมกข์ในวันอุโบสถทุกทั้งเดือน พระครูวิโรจนคุณต้องนำพระภิกษุไปฟังพระปาฏิโมกข์ที่วัดโดนด วัดท่ามะเค็ด หรือวัดปณารามแห่งใดแห่งหนึ่งเป็นประจำ

การสร้างวัดโรจนารามในระยะแรก ๆ ได้ประสบกับปัญหาหลายประการ เนื่องจากกลุ่มบุคคลที่เข้ามาจับจองตั้งถิ่นฐานบนที่ดินนิคมเป็นกลุ่มคนที่มาจากหลายพื้นที่หลายจังหวัด จึงมีทั้งคนดีและคนไม่ดี คนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะไม่มีความรู้ทางจิตใจกันมากนัก เมื่อมาอยู่ร่วมกันจึงมักจะเกิดปัญหาความขัดแย้งกันอยู่เสมอ โดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ก่อนสงครามยุติ ระหว่าง พ.ศ. 2486 - 2488 เป็นระยะที่สงครามมีความรุนแรง ประชาชนเกิดภาวะอดอยาก หิวโหย อันเนื่องมาจากเศรษฐกิจตกต่ำ ทำให้เกิดโจรผู้ร้ายปล้นสะดมภ์ ลักขโมยลักขโมยอยู่ทั่วไป ในบริเวณนิคมสร้างตนเอง และมีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ประชาชนผู้สุจริตได้รับความเดือดร้อนจากโจรผู้ร้าย บางครอบครัวอยู่ไม่ได้ต้องอพยพกลับภูมิลำเนาเดิมทิ้งที่ดินไว้ให้รกร้างว่างเปล่า ส่วนบางกลุ่มที่อยู่ได้ก็โดยการเข้าพึ่งพาอาศัยกลุ่มอิทธิพลต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่น ด้วยเหตุนี้ทำให้ส่งผลกระทบต่อวัดโรจนาราม เนื่องจากชาวบ้านที่ทำบุญบริจาคทานมีน้อย พระสงฆ์ออกไปบิณฑบาตได้อาหารบ้างไม่ได้บ้าง พระสงฆ์จึงได้รับความเดือดร้อนเช่นเดียวกับชาวบ้าน เนื่องจากนี้ยังไม่พอ โจรผู้ร้ายยังได้ลักขโมยสิ่งของเครื่องใช้ของวัดไปจนหมดสิ้น เช่น จอบ เสียม เครื่องมือทำไม้ ผ้าไตรจีวร เป็นต้น¹ เรื่องโจรลักของวัดนี้ต่อมาทราบถึงพระครูชินาวาทพิทักษ์ เจ้าอาวาสวัดโดนด ตำบลนาปะขอ อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง ท่านจึงได้จัดหาสิ่งของผ้าไตรจีวร บาตร จอบ เสียม เป็นต้น นำไปทอดผ้าป่าถวายวัดโรจนาราม สิ่งแรกที่พระครูวิโรจนคุณ (ร่วง อปปโม) ได้พูดกับคณะผู้มาทอดผ้าป่า ท่านได้กล่าวว่า “กลัวอะไรกับพวกโจรลักของพระ นี่เขาเอามาให้มากมายยกกอง เป็นจอบก็หลายเล่ม เป็นพร้าก็มาก เป็นสิ่วก็มี เป็นขวานก็มี เลื่อยก็มี”² การสร้างวัดโรจนารามสะท้อนให้เห็นถึงความยากลำบากและอดทนเพียรพยายามของพระครูวิโรจนคุณ (ร่วง อปปโม) ได้เป็นอย่างดีในการประสานสรีรธาให้เกิดความสามัคคี

¹พระครูอดิศักดิ์ลัษณ์. ประวัติและงานพระครูวิโรจนคุณ (ร่วง อปปโม) วัดโรจนาราม ตำบลสาละมัย อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง. 2520. หน้า 19 - 22.

²เรื่องเดิม.

อันติงามของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณนิคมสร้างตนเอง จนสามารถพัฒนาวัดให้มีความเจริญขึ้น หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติในปี พ.ศ. 2488 วัดนี้จึงค่อย ๆ พัฒนามีความเจริญมาจนปัจจุบัน

นอกจากมีการสร้างวัดดังกล่าวมาแล้ว ยังมีพื้นที่อื่น ๆ ทางทิศตะวันออกของจังหวัดพัทลุงที่เป็นพื้นที่กันดาร และเป็นชุมชนใหม่อีกหลายชุมชนช่วยกันสร้างวัดขึ้นในหมู่บ้านของตน เช่น วัดโคกโค่น ตำบลโค่นคว้น อำเภอกวนขนุน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2482 วัดธรรมสถิต ตำบลพนางตุง อำเภอกวนขนุน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2482 วัดสุวรรณวิหารน้อย ตำบลชัยบุรี อำเภอเมืองพัทลุง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2483 วัดสมสมัย ตำบลตำนาน อำเภอเมืองพัทลุง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2492 (บูรณะขึ้นใหม่) วัดท่านางพรหม ตำบลกวนขนุน อำเภอเขาชัยสน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2480 วัดแหลมดิน ตำบลหานโพธิ์ อำเภอเขาชัยสน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2480 วัดลอน ตำบลโคกสัก อำเภอบางแก้ว สร้างเมื่อ พ.ศ. 2482 วัดนาหม่อม ตำบลนาปะขอ อำเภอบางแก้ว สร้างเมื่อ พ.ศ. 2482 วัดบางขวน ตำบลฝาละมี อำเภอปากพะยูน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2481 วัดแหลมดินสอง ตำบลเกาะนางคำ อำเภอปากพะยูน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2482 วัดควนนางพิมพ์ ตำบลฝาละมี อำเภอปากพะยูน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2484¹ เป็นต้น วัดเหล่านี้ย่อมเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของชุมชนใหม่ในแหล่งที่เป็นป่าควน ที่ราบและหมู่เกาะในทะเลสาบสงขลาได้เป็นอย่างดี

ส่วนจังหวัดสงขลามีการสร้างวัดในเขตที่เป็นป่าควน ที่ราบ และพื้นที่เกาะในทะเลสาบสงขลาหลายแห่ง ตามการกระจายตัวหรือการขยายตัวของประชากรในแต่ละพื้นที่ ดังตัวอย่างในปี พ.ศ. 2475 นายฉูด เจริญกิมวงศ์ กำนันตำบลลุง อำเภอลาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ได้เป็นผู้ชักนำชาวบ้านในท้องถิ่นช่วยกันสร้างวัดขึ้นบริเวณหมู่ที่ 5 บ้านไร่ฮ้อย ตั้งชื่อว่า “วัดเจริญราษฎร์” แต่ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า “วัดไร่ฮ้อย” เกี่ยวกับที่มาของชื่อวัดนี้ เป็นการนำชื่อสกุลของกำนันฉูด คือคำว่า “เจริญ” แล้วต่อด้วยคำว่า “ราษฎร์” หมายถึง ราษฎร์ เป็นวัดเจริญราษฎร์ หมายถึง วัดที่กำนันฉูดร่วมกับราษฎร์จัดสร้างขึ้น แต่อย่างไรก็ตามวัดนี้ก็ไม่วายเจริญมากนัก เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากความเจริญ ชาวบ้านได้ร่วมกันค่อย ๆ พัฒนาจนสามารถขอรับพระราชทานที่วิสุงคามสีมาได้เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2520²

ต่อมาในปี พ.ศ. 2477 พระมหาลอย จนทโร อดีตเจ้าอาวาสวัดแหลมจากหรือวัดปากกรอ ตำบลปากกรอ อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา และหลวงพ่อดิศริณจากวัดป่าขวาง อำเภอสิงหนคร

¹สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดพัทลุง. รายงานกิจการพระพุทธศาสนาจังหวัดพัทลุง ประจำปี 2542. 2543. หน้า 44 - 51.

²กรมการศาสนา. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 3. 2527. หน้า 411.

ได้ร่วมกันสร้างวัดเขาบ่อ หมู่ที่ 1 ตำบลเกาะยอ อำเภอเมืองสงขลา การสร้างวัดนี้สืบเนื่องมาจากในปี พ.ศ. 2466 พระมหาลอย จนฺโท และหลวงพ่อดิศริณี ได้นำชาวบ้านไปตัดหินบริเวณเชิงภูเขาที่ตั้งวัดเขาบ่อปัจจุบัน เพื่อนำหินไปสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดแหลมจาก โดยใช้เรือลำเภารบรรทุกหิน 2 ลำ ใช้เวลาตัดหิน 10 ปี จนพบกับความต้องการ จากการตัดหินนี้เอง ทำให้เกิดแนวหินขึ้นเป็นแนวยาวไปทางทิศเหนือของเชิงเขา คล้ายกับรูปช้างนอน ในตอนปลายของแนวหินได้มีการนำปูนมาโบกต่อเติมทำเป็นรูปหัวช้าง เมื่อประมาณ พ.ศ. 2473 หัวช้างนี้ได้กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำวัดมาจนปัจจุบัน ส่วนบริเวณเชิงเขากลายเป็นลานกว้างพอสมควร หลวงพ่อดิศริณีเห็นว่าพื้นที่กว้างขวางว่างเปล่าหากปล่อยทิ้งไว้ ชาวบ้านคงเข้าไปจับจองเป็นกรรมสิทธิ์ ท่านจึงได้สร้างขึ้นเป็นวัด เมื่อ พ.ศ. 2477 เรียกว่า “วัดเขาบ่อ”¹

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 พระเพียร ปรงกโมหรือพระครูปรากรมวรคณีย์ ได้พิจารณาเห็นว่าบริเวณบ้านเกาะวา หมู่ที่ 7 ตำบลเกาะแก้ว อำเภอเมืองสงขลา เป็นพื้นที่ห่างไกล มีประชาชนอาศัยอยู่พอสมควรแต่ยังไม่มีวัดสำหรับเป็นศูนย์รวมการบำเพ็ญบุญของชาวบ้าน จึงร่วมมือกับชาวบ้านสร้างวัดขึ้นบริเวณเนินเขาพร้อมกับการสร้างเจดีย์ขึ้นหนึ่งองค์ เมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2478 ได้ตั้งชื่อวัดว่า “วัดควนเจดีย์” แต่ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า “วัดควน”² และในสมัยที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2484 ได้มีการสร้างวัดขึ้นบริเวณบ้านเหล่า หมู่ที่ 6 ตำบลเขาปู่ช้าง อำเภอเมืองสงขลา ซึ่งเดิมเคยเป็นวัดมาก่อน ต่อมาวัดร้างชาวบ้านได้บุกรุกจับจองที่ดินเป็นของตนเอง แล้วนำไปขายให้กับพระเพชรสุวรรณศิริ ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา (น่าจะเป็นกรรมการเมือง) ต่อมาเมื่อท่านทราบว่าเป็นที่วัดเก่า จึงได้บริจาคที่ดินให้เป็นที่สร้างวัดขึ้นมาใหม่ และได้นำชื่อภรรยาชื่อ “แม่แหม่ม” มาตั้งเป็นชื่อวัด เรียกว่า “วัดแหม่มอุทิศ” ในระยะแรกได้มีพระชู สุกโร พร้อมด้วยพระสงฆ์หลายรูปจากวัดหัวป้อมใน ตำบลบ่อทอง อำเภอเมืองสงขลา ได้มาหลบภัยสงครามที่วัดนี้ จึงเรียกว่า วัดหลบภัย แต่ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า “วัดบ้านเหล่า”³ ตามชื่อหมู่บ้าน

ในปี พ.ศ. 2488 นายทอง นางลิ้น ไชย่น ได้บริจาคที่ดินและบ้านเรือนบริเวณทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของที่ว่าการอำเภอหาดใหญ่ ซึ่งห่างจากที่ว่าการอำเภอ ประมาณ 300 เมตร ให้เป็นที่พักสงฆ์ เพื่อหลบภัยสงครามจากตัวเมืองสงขลา โดยมีพระมหาคลัง อดุลจาโร (พระครูวิจิตรพรหมวิหาร) พร้อมด้วยพระอนุจรจำนวนหนึ่งจากวัดเลียบ อำเภอเมืองสงขลา มาอยู่จำ

¹ภาณุ ธรรมสุวรรณ และทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. รายงานการวิจัยการศึกษาข้อมูลพื้นฐานทางสังคมเศรษฐกิจและการเมืองของประชาชนในตำบลเกาะยอและผลกระทบจากสะพานดินสุลา นนท์. 2530. หน้า 22.

²กรมการศาสนา. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 3. 2527. หน้า 378.

³เรื่องเดิม.

พรรษาในปีนั้น ต่อมานายจันต์ รักการดี นายอำเภอหาดใหญ่สมัยนั้น พร้อมด้วยข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ผู้มีจิตศรัทธา ร่วมกันพัฒนาจนมีเสนาสนะเป็นที่อยู่ประจำของพระภิกษุสามเณร เป็นจำนวนมาก จึงได้รับอนุญาตให้สร้างเป็นวัดเมื่อวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2490 เรียกว่า วัดหาดใหญ่¹ หรือวัดมหัตตมังคลาราม ในระยะต่อมา

นอกจากนี้ยังมีวัดที่ห่างไกลในพื้นที่ป่าควนทางทิศตะวันออกของจังหวัดสงขลาอีกจำนวนหลายวัดที่ชาวบ้านร่วมใจกันสร้างขึ้นเป็นวัดเล็ก ๆ ในหมู่บ้านแล้วค่อย ๆ พัฒนาเป็นวัดที่เจริญในเวลาต่อมา เช่น วัดสิกขาราม หมู่ที่ 8 ตำบลคลองแดน อำเภอระโนด สร้างเมื่อ พ.ศ. 2479 วัดตระพังหม้อ หมู่ที่ 1 ตำบลปากแตระ อำเภอระโนด สร้างเมื่อ พ.ศ. 2485 วัดอ่าวบัว หมู่ที่ 2 ตำบลเกาะใหญ่ อำเภอกระเสสตินธุ์ สร้างเมื่อ พ.ศ. 2482 วัดแสงอรุณ หมู่ที่ 1 ตำบลบางเหริยง อำเภอควนเนียง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2478 เป็นต้น

การสร้างวัดดังกล่าวมาส่วนใหญ่เป็นความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกล จากตัวเมืองอันเป็นไปตามความศรัทธาของชาวบ้านที่เชื่อว่าวัดจะเป็นแหล่งที่ประกอบศาสนพิธี เป็นการสะสมบุญเพื่อให้บุญกุศลที่ตนได้สร้างไว้เป็นดวง ๆ ไปสู่ภพหน้าที่ดีกว่าหรือให้พบกับบรมสุขทั้งชาตินี้และชาติหน้า และยังเป็นสถานที่อบรมบ่มเพาะจริยธรรม คุณธรรมแก่บุตรหลานและประชาชนทั่วไป แต่อย่างไรก็ตามการสร้างวัดหากไม่กระทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของทุกคนในชุมชนก็มักจะเกิดปัญหาความขัดแย้งของผู้คนในสังคมนั้น ๆ ได้ ดังกรณีตัวอย่างการสร้างวัดทุ่งชิงหิ้ง ตำบลพนมวัง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง (ดูกรณีความขัดแย้งของการสร้างวัดทุ่งชิงหิ้ง)

การสร้างวัดในสมัยนี้ส่วนใหญ่เป็นวัดเล็ก ๆ และเป็นวัดที่อยู่ในท้องถิ่นห่างไกลหรือชุมชนที่เกิดใหม่ดังได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นศาสนสถานและศาสนวัตถุที่สร้างขึ้นภายในวัดจึงไม่ค่อใหญ่โตนัก โดยเฉพาะการสร้างอุโบสถและศาลาการเปรียญถือได้ว่าเป็นสิ่งก่อสร้างหลักของทุกวัด ในตอนต้นของสมัยนี้พบว่ายังนิยมสร้างอุโบสถและศาลาการเปรียญแบบดั้งเดิมคือสร้างเป็นแบบทรงโถงไม่มีฝาผนังกันใช้ไม้เป็นวัสดุก่อสร้าง เช่น อุโบสถ (หลังเดิม) วัดตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ศาลาการเปรียญวัดอ่างทอง อำเภอเมืองสงขลา ศาลาการเปรียญวัดขุนทอง อำเภอจะนะ ศาลาการเปรียญวัดนาเจริญ อำเภอจะนะ อุโบสถวัดสะบ้าย้อย อำเภอสะบ้าย้อย จังหวัดสงขลา เป็นต้น แต่ในช่วงปลายของสมัยนี้อุโบสถและศาลาการเปรียญเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปจากเดิมมากขึ้น ตามอิทธิพลรูปแบบอุโบสถแบบ ก. แบบ ข. และ

¹พระมหาอุทัย วิมโล. “ประวัติวัดมหัตตมังคลาราม (วัดหาดใหญ่)”, ใน ที่ระลึกในงานทำบุญฉลองอายุครบ 6 รอบ ของพระครูวิจิตรพรหมวิหาร วัดมหัตตมังคลาราม (วัดหาดใหญ่) อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา 6 สิงหาคม 2524. 2524. หน้า 18.

ภาพประกอบที่ 44 อุโบสถแบบทรงทึบ วัดมะม่วงหมื่น ตำบลท่านบ อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สร้างเมื่อ พ.ศ. 2486.

ภาพประกอบที่ 45 ศาลาการเปรียญวัดอ่างทอง ตำบลทุ่งหวัง อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา สร้างเมื่อ พ.ศ. 2479.

ภาพประกอบที่ 46 พระพุทธรูปปูนปั้นภายในอุโบสถวัดลานแซะ ตำบลนาขยาด อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง บูรณะขึ้นใหม่จากพระพุทธรูปโบราณ.

แบบ ค. ซึ่งเป็นรูปแบบอุโบสถทรงไทยมาตรฐานสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก มีลวดลายเครื่องประดับสวยงามต้องลงทุนค่าก่อสร้างมาก วัดใดมีทุนค่าก่อสร้างน้อยมักสร้างค้างไว้หลายปี ส่วนวัดที่มีทุนมากก็จะสร้างได้รวดเร็ว เช่น อุโบสถวัดกุหาสวรรค์ อำเภอเมืองพัทลุง อุโบสถวัดควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่ามีอุโบสถแบบพื้นเมืองที่ก่อด้วยอิฐแบบทรงหีบ เช่น อุโบสถวัดบ่อหว้า อำเภอกวนเนียง อุโบสถวัดประจำอำเภोजะนะ อุโบสถวัดคิหลวงนอก อำเภอสิงหนคร อุโบสถวัดมะม่วงหนู อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา เป็นต้น

ส่วนศาสนวัตถุในสมัยนี้บางส่วนยังนิยมสร้างด้วยปูนปั้นขนาดใหญ่และพระพุทธรูปแกะสลักไม้ เช่น พระพุทธรูปปูนปั้นในอุโบสถวัดควนปริง อำเภอกวนขนุน พระพุทธรูปปูนปั้นในอุโบสถวัดลานชะ (บูรณะจากของเก่า) อำเภอกวนขนุน พระพุทธรูปปูนปั้นในอุโบสถวัดอภัยาราม อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง พระพุทธรูปแกะสลักไม้พบที่วัดควนปริง วัดประคู้หอม วัดแหลมตะโนนค วัดปากสระ อำเภอกวนขนุน พระพุทธรูปแกะสลักไม้วัดพระเกิด วัดควนนางพิมพ์ อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง พระพุทธรูปแกะสลักไม้วัดน้ำขาวนอก - น้ำขาวใน อำเภोजะนะ พระพุทธรูปแกะสลักไม้วัดเขาบ่อ วัดมณีมาวาส วัดหัวป้อมใน อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา เป็นต้น อย่างไรก็ตามในสมัยนี้เริ่มนิยมสร้างพระพุทธรูปด้วยโลหะมากขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพระพุทธรูปที่สั่งซื้อมาจากกรุงเทพฯ เนื่องจากเส้นทางขนส่งสะดวกขึ้นและกระทำได้รวดเร็ว แต่ก็ยังมีบางวัดนิยมหล่อพระพุทธรูปขึ้นในท้องถิ่นโดยจ้างช่างมาจากกรุงเทพฯ หรือต่างจังหวัดเพื่อให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการสละโลหะหรือเงินทองในการหล่อพระพุทธรูป ซึ่งถือกันว่าเป็นงานบุญที่สำคัญของชาวพุทธ เช่น พระพุทธรูปหล่อโลหะวัดตำนาน วัดประจิมทิศาราม อำเภอเมืองพัทลุง พระพุทธรูปหล่อโลหะ วัดรัตนาราม อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง พระพุทธรูปหล่อโลหะวัดควนมืด อำเภोजะนะ พระพุทธรูปหล่อโลหะวัดอ่างทอง อำเภอเมืองสงขลา พระพุทธรูปหล่อโลหะวัดสลักป่าเก่า อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา เป็นต้น นอกจากนี้ในสมัยนี้ความเชื่อทางพุทธศาสนาของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไปให้ความสำคัญต่อรูปเหมือนของพระภิกษุหรือพระเกจิอาจารย์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ จึงทำให้เกิดการหล่อรูปพระภิกษุที่เชื่อว่ามีศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นที่เคารพของประชาชนขึ้นกราบไหว้บูชา เช่น รูปเหมือนของพระครูสิทธิยาภิรัต (เอียด) วัดดอนศาลา อำเภอกสนขนุน รูปเหมือนของพระอธิการเปรมวัดวิหารสูง อำเภอเมืองพัทลุง รูปเหมือนของพระอธิการเซ็น วัดอินทรวาส อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เป็นต้น

ส่วนทุนในการสร้างหรือบูรณะวัด ศาสนสถาน และศาสนวัตถุ ในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงสมัยนี้ ส่วนใหญ่ได้รับทุนหรือเงินบริจาคจากประชาชนในโอกาสต่าง ๆ เช่น การทอดกฐิน การทอดผ้าป่า การเทศน์มหาชาติ เป็นต้น ในสมัยนี้เริ่มทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง

ภาพประกอบที่ 47 พระพุทธรูปปูนปั้นภายในอุโบสถวัดคณนปริง ตำบลนาขยาด
อำเภอคณนขนุน จังหวัดพัทลุง สร้างประมาณ พ.ศ. 2484.

ภาพประกอบที่ 48 รูปเหมือนพระครูสิทธิยาภิรัต (เอียด ปทุมสโร) หล่อด้วยโลหะ อดีต
เจ้าอาวาสวัดคอนสาตา ตำบลมะกอกเหนือ อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง สร้างเมื่อ
พ.ศ. 2498.

วัดและพระสงฆ์กับประชาชนมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางทุนนิยมมากขึ้น ความผูกพันของประชาชนกับวัดและพระสงฆ์เริ่มห่างเหินกันมากขึ้นจากระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่แยกวัดออกจากโรงเรียนอย่างชัดเจน จนทำให้ประชาชนเกิดความเบื่อหน่ายกับการทำบุญด้วยเงินทองที่ต้องบริจาคให้กับวัดต่าง ๆ ที่เริ่มให้ความสำคัญกับวัตถุหรือสิ่งก่อสร้างภายในวัดมากกว่าหลักธรรม จึงทำให้วัดและพระสงฆ์จำนวนมากหันมาให้ความสำคัญกับการสร้างถาวรวัตถุที่ใหญ่โตภายในวัด ซึ่งต้องระดมทุนจากภายนอกชุมชนเป็นส่วนใหญ่ แต่อย่างไรก็ตามในสมัยนี้มีบางวัดในชนบทที่ห่างไกลและขัดสนงบประมาณ ประชาชนในบริเวณวัดอยู่ในสภาพยากจน การระดมทุนเพื่อสร้างศาสนสถานภายในวัดกระทำได้ยาก แต่ด้วยภูมิปัญญาของพระสงฆ์ได้คิดหากลวิธีในการระดมทุนเพื่อสร้างศาสนสถานภายในวัด ที่แปลกกว่าวัดอื่น ๆ เพื่อไม่ให้พุทธศาสนิกชนบริเวณวัดได้รับความเดือดร้อนมากนัก โดยการที่พระสงฆ์ได้ใช้วิธีการยืมเงินชาวบ้านให้ผ่อนเป็นงวด ๆ เพื่อนำเงินมาสร้างอุโบสถ ดังตัวอย่างกรณีการสร้างอุโบสถ วัดชุมประดิษฐ์ ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง เมื่อ พ.ศ. 2490 พระครูพิพัฒน์กิจจาทร (ชุม จนฺทโน) เจ้าอาวาสวัดชุมประดิษฐ์ ท่านได้คิดสร้างอุโบสถขึ้นภายในวัด แต่เนื่องจากท่านไม่มีทุนสำรอง จึงได้คิดหาวิธีที่จะสร้างอุโบสถให้สำเร็จ โดยในเบื้องต้นพระครูพิพัฒน์กิจจาทร (ชุม จนฺทโน) ได้สำรวจจำนวนครัวเรือนของพุทธศาสนิกชนบริเวณรอบ ๆ วัด เมื่อได้ข้อมูลมาแล้ว จึงได้ทำหนังสือขอยืมเงินเพื่อเป็นทุนในการสร้างอุโบสถ ท่านได้กำหนดให้ประชาชนนำเงินมาส่งที่วัดเป็นงวด ๆ เดือนละ 1 งวด รวม 10 งวด แต่ทุกครัวเรือนจะส่งเงินงวดไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับจำนวนเงินที่ยืม โดยท่านได้แบ่งครัวเรือนออกเป็น 3 ระดับ คือ ครัวเรือนที่มีฐานะดี ส่งงวดละ 20 บาท 10 งวด เป็นเงิน 200 บาท ครัวเรือนที่มีฐานะปานกลางส่งงวดละ 10 บาท 10 งวด เป็นเงิน 100 บาท ครัวเรือนที่มีฐานะต่ำ ส่งงวดละ 5 บาท 10 งวด เป็นเงิน 50 บาท เงินที่ยืมนี้พระครูพิพัฒน์กิจจาทร (ชุม จนฺทโน) ได้สัญญาไว้ว่า เมื่อสร้างอุโบสถได้มุงหลังคาเสร็จเรียบร้อยแล้วจะคืนเงินที่ยืมมาให้ทั้งหมด ซึ่งได้รับความร่วมมือจากประชาชนเป็นอย่างดี เมื่อท่านได้เงินมาได้นำไปก่อสร้างอุโบสถจนกระทั่งมุงหลังคาอุโบสถเสร็จเรียบร้อยแล้ว ประชาชนบริเวณรอบ ๆ วัดได้เห็นความตั้งใจความพยายาม และผลงานในการสร้างอุโบสถจนสำเร็จในครั้งนี้ ทำให้ประชาชนเกิดศรัทธามีความยินดี ไม่คิดที่จะรับเงินคืน เพราะถือได้ว่าเป็นการร่วมทำบุญกุศลในพุทธศาสนา บางคนด้วยความศรัทธายังได้บริจาคเงินเพิ่มเติมอีกด้วย' อุโบสถหลังนี้จึงสำเร็จด้วยภูมิปัญญาของพระครู

¹แดง รักธรรม. “ประวัติพระครูพิพัฒน์กิจจาทร (ชุม จนฺทโน)” ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิพัฒน์กิจจาทร (ชุม จนฺทโน) อดีตเจ้าอาวาสวัดชุมประดิษฐ์และอดีตเจ้าคณะตำบลควนขนุน วันอาทิตย์ที่ 30 พฤษภาคม 2525. 2525. หน้า ท - ธ.

ภาพประกอบที่ 49 รูปเหมือนพระอธิการเปรม ติสฺสโรหล่อด้วยโลหะ อดีตเจ้าอาวาสวัดวิหาร
สูง ตำบลชัยบุรี อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2494

พิพัฒนกิจจาทร (ชุม จนทโน) ที่ใช้วิธีการดั่งศรัทธาของชาวบ้านแปรเปลี่ยนเป็นเงินทุน เพื่อร่วมสร้างบุญกุศลในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นความคิดพื้นฐานของพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปอยู่แล้ว

การสร้างวัด ศาสนสถาน และศาสนวัตถุในสมัยนี้บางครั้งก็มีปัญหาในระดับชาวบ้านด้วยกัน เนื่องจากวัดเป็นสาธารณสมบัติกลางของชุมชน แต่บางคนเข้าไปทำประโยชน์เพื่อตนเองมากกว่าส่วนรวม จึงทำให้บุคคลอื่นรู้สึกว่าเป็นกรรม และบางครั้งประชาชนบางกลุ่มก็เข้าไปรุกที่ดินวัดร้างหรือเข้าไปทำผลประโยชน์ที่ไม่ถูกต้องตามระเบียบกฎหมาย จึงก่อให้เกิดปัญหาระหว่างวัดกับชาวบ้านหรือระหว่างชาวบ้านกับทางราชการ จนบางครั้งต้องฟ้องร้องกันทางศาลก็มี ซึ่งจะยกตัวอย่างให้เห็น ดังนี้

1. กรณีความขัดแย้งของการสร้างวัดทุ่งชิงหิ้ง การสร้างวัดทุ่งชิงหิ้งนี้สืบเนื่องมาจากขุนปรางปราณีต (ข้า อุ่นเสียม) กำนันตำบลปรางหมู่ (ปัจจุบันตำบลพนมวังค์) อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง ได้สร้างโรงเรียนวัดทุ่งชิงหิ้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2476 และเพื่อให้มีวัดมีพระสงฆ์ได้ช่วยดูแลโรงเรียน เป็นที่ทำบุญของประชาชน จึงได้จัดสร้างวัดทุ่งชิงหิ้งขึ้น โดยได้นิมนต์พระหนู ปิยธโร จากวัดควนแพรกหา ตำบลแพรกหา อำเภอกวนขนุน มาจำพรรษาที่โรงเรียน เพื่อช่วยกันดำเนินการสร้างวัด ซึ่งขุนปรางปราณีต (ข้า อุ่นเสียม) เป็นผู้ร่วมกับชาวบ้านถากถางป่าเตรียมพื้นที่ไว้ ดังที่ขุนปรางปราณีต ได้ทำหนังสือรายงานเรื่องนี้ไปอำเภอกวนขนุน เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2476 ระบุไว้ว่า

เนื่องด้วยการได้จัดสร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ที่ทุ่งชิงหิ้งเดิวนี้นับเป็นการเบาบางลงแล้วต่อไปคิดว่าจะสร้างขึ้นให้เป็นวัด ตามที่ข้าพเจ้าจะทำไป แต่ยังไม่ทราบว่าจะเป็นอย่างไรมาก่อน เพราะวัดนั้นเป็นสิ่งที่สร้างได้ยาก ข้าพเจ้าเห็นว่าสิ่งที่สำคัญ เพื่อจะได้เป็นหลักของพระศาสนา หรือคนใกล้ชิดเคียงทางนี้จะได้ทำบุญบ้าง เพราะเป็นที่ระยะห่างกับวัดอื่น ๆ มาก เดิวนั้นข้าพเจ้าได้นิมนต์พระหนู นามฉายา ปิยธโร มาจากวัดควนแพรกหาได้มาอยู่ที่โรงเรียน เมื่อวันที่ 25 เดือนตุลา เพื่อจะได้ช่วยเหลือในการที่จะสร้างวัด หรือช่วยบำรุงโรงเรียนไปพลาง¹

การสร้างวัดทุ่งชิงหิ้ง ขุนปรางปราณีต (ข้า อุ่นเสียม) ได้สร้างเป็นสำนักสงฆ์ขึ้นก่อน โดยมีพระหนู ปิยธโร เป็นเจ้าสำนัก ต่อมาในปี พ.ศ. 2482 เกิดมีปัญหารื้อที่ดินสำนักสงฆ์กับที่ดินโรงเรียนไม่มีการแบ่งเขตที่แน่ชัด ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน ปัญหาการสร้างศาลาการเปรียญ

¹สำนักงานศึกษาธิการอำเภอกวนขนุน. หนังสือขุนปรางปราณีตถึงนายเฉลียว วรรณศิลป์ ลงวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2476.

และมีปัญหาสัตว์เลื้อยเข้าไปทำลายพืชผลไม้ภายในวัด ซึ่งสัตว์เลื้อยพวกโคกระบือส่วนใหญ่เป็นของขุนปรางปราณีต (จำ อุ่นเสียม) พระภิกษุสงฆ์ได้รับความเดือดร้อน สร้างความไม่พอใจแก่ชาวบ้านบางกลุ่ม ทำให้เกิดความแตกแยกในกลุ่มชาวบ้านด้วยกัน โดยแยกเป็น 2 กลุ่ม คือกลุ่มของขุนปรางปราณีต (จำ อุ่นเสียม) นายขาว เศรษฐ์ปาน นายเม่ง อุ่นเสียม ฯลฯ กลุ่มหนึ่ง และกลุ่มของพระหนู ปิยโร นายคล้าย ทนสุวรรณ นายช่วย คำช่วย นายผอม ด้วงคง นายเลื่อน คงสีทอง ฯลฯ อีกกลุ่มหนึ่ง โดยกลุ่มของพระหนู ปิยโร มีความต้องการจะย้ายวัดทุ่งจึงหน้หรือสำนักสงฆ์ทุ่งจึงหน้และโรงเรียนไปตั้งใหม่บริเวณวัดเขาพนมวังค์ (ร้าง) ซึ่งอยู่ใกล้กัน จึงทำให้ชาวบ้านในหมู่ที่ 5 , 6 , 7 , 8 และหมู่ที่ 10 รวมกลุ่มกันเข้าชื่อขอย้ายสำนักสงฆ์และโรงเรียนทุ่งจึงหน้ไปยังอำเภอควนขนุน และเจ้าคณะแขวงวัดสุวรรณวิชัย โดยให้เหตุผลว่า

1. เด็กนักเรียนชายหญิงที่ไปเรียนหนังสือได้รับความลำบากในฤดูน้ำท่วม บางแห่งไม่สามารถไปได้ เช่น เด็กนักเรียนในหมู่ที่ 5 ต้องข้ามคลอง 2 แห่ง หมู่ที่ 6 ข้ามคลอง 3 แห่ง หมู่ที่ 7 ข้ามคลอง 1 แห่ง หมู่ที่ 8 ข้ามคลอง 3 แห่ง และหมู่ที่ 10 ข้ามคลอง 3 แห่ง เป็นต้น

2. พระภิกษุสามเณร มีความขัดข้องในฤดูน้ำท่วมไม่สามารถออกไปบิณฑบาตรได้ และชาวบ้านที่จะไปทำบุญในวัดก็ทำได้ยากลำบาก

3. การปลูกสร้างทรัพย์สินภายในวัด มีความขัดข้องเนื่องจากมีสัตว์เลื้อยของชาวบ้านเข้ามาบกรวน เช่น วัว ควาย สุกร เป็นต้น แม้แต่การปลูกพืชของนักเรียนก็ได้รับความเสียหายอยู่เสมอ บางครั้งถึงกับมีปากเสียงกันอยู่บ่อยๆ

4. ส่วนที่ดินนั้นก็ยังมิใช่ของจับจองถือกรรมสิทธิ์ ยังไม่ได้โอนโฉนดที่ดินให้ถูกต้องตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ว่าเป็นวัดและของโรงเรียน¹

ด้วยเหตุนี้ทำให้พระหนู ปิยโร อยู่ที่วัดเดิมก็ไม่สะดวกจึงคิดย้ายไปอยู่ที่วัดจะสร้างใหม่ โดยให้เหตุผลว่าที่วัดใหม่เหมาะสมกว่าที่วัดเดิม ดังนี้

1. ที่วัดร้างนั้น มีวัดอุโบสถและพืชผลหลายอย่างอยู่แล้ว เช่น อาคารโรงเรียน เสาอุโบสถ มะม่วง มะพร้าว ขนุน หนาก สะตอ เป็นต้น

2. สะดวกแก่นักเรียนที่เดินทางไปโรงเรียนไม่ต้องข้ามคลองหลายแห่ง

3. สะดวกเพราะน้ำท่วมน้อย พระภิกษุสามเณรสามารถไปบิณฑบาตรได้สะดวก การ

¹สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. หนังสือจากคณะผู้ใหญ่บ้านและราษฎร หมู่ที่ 5/ที่ 6/ ที่ 7/ ที่ 8/ ที่ 10 ถึงคณะกรรมการอำเภอควนขนุน เรื่องขอย้ายสำนักสงฆ์และโรงเรียนทุ่งจึงหน้ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2482.

ไปทำบุญของชาวบ้านทำได้สะดวกกว่าที่เก่า

4. สามารถป้องกันภัยจากสัตว์เลื้อยได้ดีเพราะมีอาณาเขตชัดเจน
5. ที่วัดร้างที่จะสร้างวัดใหม่อยู่ใกล้กับหมู่ที่ 5, และหมู่ที่ 6 อย่างใกล้ชิด
6. เมื่อถึงฤดูแล้งก็สะดวกในการใช้น้ำอาบน้ำกิน เพราะในที่ใหม่น้ำไม่เคยขาดตลอด

ทั้ง 3 ฤดู

7. ส่วนที่ดินวัดร้างนั้นไม่เกี่ยวข้องกับประชาชนในการถือครองกรรมสิทธิ์ แต่คงอยู่ในปกครองของรัฐบาลและมีอาณาเขตสมควรสร้างวัดได้¹

นอกจากนี้คณะราษฎรผู้ขอย้ายสำนักสงฆ์ยังได้ขอให้คณะกรรมการอำเภอควนขนุนอนุญาตเพื่อให้พระภิกษุสามเณรได้เข้าจำพรรษาได้ทัน ซึ่งคณะราษฎรได้ดำเนินการก่อสร้างไปแล้ว ดังระบุไว้ว่า

ขอคณะกรรมการอำเภอจงครุณาโปรดคณะข้าพเจ้าให้ภิกษุสามเณรได้จำพรรษาในพรรษานี้ เพราะที่ดินวัดร้างนั้นคณะข้าพเจ้าได้ชวนกันหักล้างถางพง และถากถางบริบูรณ์แล้ว ได้ทำกุฏิให้สงฆ์อาศัยเล็กน้อยแล้ว ค่อยไปคณะข้าพเจ้าจะคิดสร้างโรงเรียนชั่วคราวให้เด็กได้เล่าเรียนไปก่อนกว่าจะได้สร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ เพราะคิดพร้อมด้วยครูใหญ่โรงเรียนแล้ว ถ้าไม่ได้ย้ายสำนักในปีนี้ส่วนพระหนู ปิยธโร และคณะของท่านจะไม่อยู่ที่ทุ่งชิงหิ้งเป็นอันขาด ที่จะหาพระอื่นมาแทนก็หาด้วยยาก เพราะกลัวอันตรายหลายอย่างดังกล่าวแล้ว ถ้าวัดร้างเสียแล้ว คณะข้าพเจ้าก็หมดที่หวังในการทำบุญให้ท่าน²

จากคำร้องขอของราษฎรดังกล่าวในส่วนที่มีไปถึงพระครูกาชาดิ (บุญทอง ธรรมสโร) เจ้าคณะแขวงควนขนุน วัดสุวรรณวิชัย ได้อนุญาตให้โยกย้ายและตั้งวัดใหม่ได้ แต่ในส่วนขอโรงเรียนขอให้ขอความเห็นชอบจากกรรมการอำเภอเสียก่อน ดังที่ระบุไว้ในหนังสือเจ้าคณะแขวงควนขนุนถึงคณะผู้ใหญ่บ้านและราษฎรทั้ง 5 หมู่บ้านว่า

หนังสือบอกขอโยกย้ายสำนักสงฆ์ทุ่งชิงหิ้งด้วยว่าที่ตั้งตั้งอยู่ก่อนนั้น ไม่เหมาะสมด้วยประการต่าง ๆ และสถานที่ซึ่งจะโยกย้ายเข้าไปตั้งใหม่อุดมเต็มไปด้วยประโยชน์หลาย

¹สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. หนังสือจากคณะผู้ใหญ่บ้านและราษฎร หมู่ที่ 5/ที่ 6/ ที่ 7/ ที่ 8/ ที่ 10 ถึงคณะกรรมการอำเภอควนขนุน เรื่องขอย้ายสำนักสงฆ์และโรงเรียนทุ่งชิงหิ้ง ลงวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2482.

²เรื่องเดิม.

ประการด้วยกัน ทั้งนี้ความปรากฏแจ้งชัดอยู่ในหนังสือของท่านแล้ว พร้อมด้วยแผนที่ประกอบแนบติดไป อนุญาตให้จัดการโยกย้ายและตั้งได้ตามที่ประสงค์ แต่การที่จะโยกย้ายโรงเรียนด้วยนั้น จะต้องบอกไปยังกรรมการอำเภอ และให้ได้รับความเห็นชอบเสียก่อน จึงจัดการไปตามนั้นได้¹

ในส่วนของคณะกรรมการอำเภอควนขนุนเมื่อได้รับคำร้องของคณะราษฎรดังกล่าวแล้ว ก็ได้ดำเนินการตรวจสอบโดยได้เรียกตัวขุนปรางปราณีต (จำ อุ่นเสียม) ไปสอบสวนได้ความว่าที่ดินที่ตั้งสำนักสงฆ์และโรงเรียนนี้ ขุนปรางปราณีต (จำ อุ่นเสียม) ได้ร่วมกับชาวบ้านจัดตั้งขึ้นโดยหวังจะให้สำนักสงฆ์และโรงเรียนมีความเจริญขึ้นตามลำดับ ขุนปรางปราณีตไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแต่อย่างใด และยินดีจะให้สำนักสงฆ์ตั้งอยู่ต่อไป ไม่เห็นด้วยที่จะย้ายไปอยู่ที่อื่น แต่พระหนู ปิยธโร มีความน้อยใจที่วัวควายเข้าไปทำลายพืชผลของวัดเสียสิ้นเพราะวัดไม่มีรั้ว และวัวควายเหล่านี้ก็ไม่ใช่ของคนอื่นไกลแต่เป็นของคนใกล้เคียงและของขุนปรางปราณีตนั่นเอง นอกจากเรื่องดังกล่าวแล้ว วัดกับบ้านยังมีเรื่องหมางใจกันในเรื่องเงินจ้างช่างทำโรงธรรมหรือศาลาการเปรียญซึ่งยังค้างช่างอยู่อีกส่วนหนึ่งด้วย จึงทำให้เกิดการระแวงไม่เชื่อใจกันขึ้น พระหนู ปิยธโร จึงไม่ยอมรับเป็นผู้รักษาการวัดนั้นและได้จากไปเสีย²

ส่วนสาเหตุทั้ง 4 ข้อที่คณะราษฎรอ้างขึ้นเป็นเหตุผลของการขอย้ายสำนักสงฆ์นั้น เมื่อมีการตรวจสอบแล้วปรากฏผลว่า เหตุผล ข้อ 1 ข้อ 2 นั้นไม่สมจริงตามคำร้อง เพราะที่บริเวณเขาพนมวังก์หรือเขามวงนั้นตั้งอยู่ในที่ค้ำน้ำจะท่วมมากกว่าที่ทุ่งชิงหิ้ง ส่วนข้อ 3 ได้ความจริงตามคำร้อง เนื่องจากวัดไม่ได้ทำรั้วให้แน่นอน ซึ่งแก้ไขได้หากวัดจะทำรั้วกำหนดแนวเขตให้แน่นอน ส่วนข้อ 4 นั้น ขุนปรางปราณีต (จำ อุ่นเสียม) ไม่ได้เกี่ยวข้องหรือมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินดังกล่าวมาแล้ว เมื่อได้พิจารณาแล้วทางอำเภอเห็นว่าถ้าอนุญาตให้ย้ายวัดแล้ว จะทำให้ราษฎรแตกพวกแตกหมู่เกิดผลเสียทางการปกครอง อำเภอจึงไม่อนุญาตให้ย้ายตามคำขอของราษฎรบางกลุ่ม แต่ได้ขอให้เจ้าคณะหมวดและเจ้าคณะแขวงใช้ความพยายามให้ทั้ง 2 ฝ่ายได้เข้าใจกันเสีย

¹สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. สำเนาหนังสือเจ้าคณะแขวงควนขนุนถึงคณะผู้ใหญ่บ้านและราษฎรทั้ง 5 หมู่บ้าน เรื่องตอบการโยกย้ายสำนักสงฆ์ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2482.

²สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. หนังสือคณะกรรมการอำเภอควนขนุนถึงเจ้าคณะแขวงอำเภอควนขนุน เรื่องราษฎรขอย้ายสำนักสงฆ์และโรงเรียนทุ่งชิงหิ้ง ลงวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2482.

ใหม่ เพื่อจะได้พร้อมเพรียงกันช่วยบำรุงรักษาล้านกสงฆ์และโรงเรียนทุ่งขิงหนั่งให้เจริญก้าวหน้าต่อไป¹

ทางเจ้าคณะแขวงโดยพระครูกาชาติ (บุญทอง ธรรมโร) วัดสุวรรณวิชัยได้พยายามแก้ปัญหาเรื่องนี้โดยได้เรียกตัวพระหนู ปิยโร มาพูดเกลี้ยกล่อม เพื่อขอให้กลับไปอยู่สำนักเดิม แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ ดังที่พระครูกาชาติ ได้รายงานไปอำเภอตอนหนึ่งระบุไว้ว่า

ประการที่ประสงค์ของคณะกรรมการอำเภอนั้น เพื่อให้อาดมาภาพเรียกตัวพระหนูมาพูดเกลี้ยกล่อมเพื่อให้พระหนูได้เป็นผู้รักษาล้านกสงฆ์ และเป็นผู้อุปการะโรงเรียนต่อไป วันที่ 29 กรกฎาคม อาดมาภาพได้เรียกตัวพระหนูมายังวัดสุวรรณวิชัยได้พูดเกลี้ยกล่อมท่านทุก ๆ ทางแล้ว เพื่อให้พระหนูได้กลับคืนไปสำนักเดิม แต่ก็หมดหนทางที่จะให้ท่านกลับไป โดยอ้างเหตุผลมาให้ฟังหลายประการ ประการที่สำคัญท่านกล่าวว่าชักเกรงคณะพรรคพวกของขุนปรางฯ เท่าที่เป็นมาแต่หลังนั้นแล้ว ท่านสุดทนทาน ซึ่งโดยหมายใจถึงว่าจักกลับคืนเดิม แต่เมื่อเห็นว่ายังรุดหน้าฝ่ายเดียวท่านยอมผ่อนเสียก่อนและไม่ยอมอยู่ในที่นั้นต่อไป²

ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ. 2482 แม้ว่าทางคณะสงฆ์และอำเภอควนขนุนจะตั้งให้ระงับการสร้างวัดไปแล้วก็ตาม แต่ทางคณะของพระหนู ปิยโร ก็ยังขัดขืนดำเนินการก่อสร้างต่อไป ดังเห็นได้จากเรื่องที่นายขาว เชนฤกษ์ปาน ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 6 ได้รายงานให้เจ้าคณะแขวงทราบ และเจ้าคณะแขวงรายงานให้อำเภอควนขนุนดำเนินการเพื่อระงับเรื่องต่อไป ดังระบุไว้ว่า

ด้วยได้รับหนังสือนายขาว ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 6 ตำบลปรางหมู่ แจ้งว่าได้มีคณะก่อการณจัดสร้างวัดใหม่ที่เขามโคโดยอนุสนธิมาจากสำนักสงฆ์ทุ่งขิงหนั่ง บัดนี้คณะก่อการณหมู่นั้นจะประกอบด้วยบุคคลเท่าใดไม่ปรากฏ แต่กำลังวางรากฐานการก่อสร้างมีฤทธิ ซึ่งจะได้ซื้อโรงเรียนของชาวบ้านในแถบดินนั้น ด้วยมีจุดประสงค์ในเชิงแข่งขันกับสำนักสงฆ์

¹สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. หนังสือคณะกรรมการอำเภอควนขนุน กราบเรียนเจ้าคณะจังหวัดพัทลุง เรื่องชี้แจงเหตุขัดข้องไม่ให้ราษฎรตั้งวัดเขามวัง ลงวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2482.

²สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. หนังสือเจ้าคณะแขวงควนขนุนเจริญพระคณะกรรมการอำเภอควนขนุน เรื่อง ตอบเรื่องสำนักสงฆ์ทุ่งขิงหนั่ง ลงวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2482.

ทุ่งเชียงหนึ่งเป็นต้นดังนี้ สำหรับสำนักสงฆ์ทุ่งเชียงหนึ่งใหม่ (เขานม) นั้นทางคณะสงฆ์ได้รับโดยมิให้ตั้งสำนักอาศัยต่อไปแล้ว พฤติการณ์อันปรากฏขึ้นอีกต่อไปนี้ก็เนื่องจากคณะก่อการณ จึงขอให้ทางคณะกรรมการอำเภอได้ทำการสืบสวนและเป็นหน้าที่ที่จะรับเรื่องให้สงบไป ถ้าปรากฏว่าทางฝ่ายพระสงฆ์ได้เข้าร่วมมือในกรณีอันนี้ด้วยก็จะได้จัดการโดยให้มึนยอันเดียวกัน¹

นอกจากนี้ในวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2482 พระครูกาชาดิ (บุญทอง ธรรมโร) เจ้าคณะแขวงควนขนุน ยังได้มีหนังสือตักเตือนไปยังพระหนู ปิยโร คาคโทษไว้ว่าอย่าเข้าไปพัวพันกับการสร้างวัดใหม่ หากคือสิ่งอาจจะมิโทษตามระเบียบและอาณัติของคณะสงฆ์ และการที่คณะราษฎรผู้ก่อการได้ก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ โดยอ้างว่าได้รับอนุญาตจากเจ้าคณะแขวงแล้วแต่ต้องได้รับความเห็นชอบจากอำเภอด้วย ซึ่งคณะราษฎรดังกล่าวยังไม่ได้ปฏิบัติตามนั้นคำสั่งนั้นจึงใช้ไม่ได้ดังปรากฏหลักฐานในคำตักเตือนของเจ้าคณะแขวงได้ระบุไว้ว่า

การโยกย้ายสำนักสงฆ์และตั้งสำนักสงฆ์ใหม่ได้มีเรื่องเรื่อย ๆ ตลอดมา สภาพการณ์ยังไม่สงบลงได้ และยังไม่สงบไปนานกว่านาน สำหรับตัวของท่านเองหากยังมีความพัวพันเกี่ยวข้องกับกรณีอันนี้ อาจจะมีโทษเป็นทวีคูณ จึงขอตักเตือนให้ทราบไว้เป็นทางคณะสงฆ์ว่า อย่าได้เกี่ยวข้องพัวพันในการที่จะทำการปลูกสร้างหรือปลูกสร้างที่สำนักอาศัยซึ่งจะจัดการสร้างขึ้นใหม่ ดังมีข่าวปรากฏอยู่ ขอให้มิแต่ทางคฤหัสถ์ชนพอยู่แล้ว ซึ่งเป็นหน้าที่ทางฝ่ายปกครองไม่เกี่ยวข้องด้วยทางคณะสงฆ์ ตัวท่านเองถ้ายังเกี่ยวข้องพัวพันอยู่ในวงการนี้แล้วอาจจะจัดเข้าในลักษณะหัวคือซึ่งอาจมีโทษตามระเบียบและอาณัติของคณะสงฆ์หากว่าจะขัดคำอ้อนวอนของชาวบ้านไม่ได้ก็ให้ไปสำนักที่วัดอื่นเสียจะไม่ยุ่งยากในภายหลัง การที่คณะชาวบ้านยังก่อการปลูกสร้างอะไรต่ออะไรลงไป และจะได้จัดทำต่อไปนั้นโดยถือว่าเจ้าคณะแขวงอนุญาตแล้ว จริงอยู่เจ้าคณะแขวงอนุญาตแต่การอนุญาตหาได้มีโดยสิทธิของเจ้าคณะแขวงฝ่ายเดียวไม่ และทั้งในตอนท้ายก็ได้สั่งกำกับมาแล้วว่า จะต้องได้รับอนุญาตทางกรรมการอำเภอเสียก่อน แต่คณะชาวบ้านหาได้ปฏิบัติตามนั้นไม่ถือเอาคำของเจ้าคณะแขวงฝ่ายเดียวแล้วเลยตั้งขึ้นจึงไม่ได้เป็นไปโดยชอบตามนั้น อันคำสั่งของเจ้าคณะซึ่งว่าด้วยการตั้งวัด และกรณีอันเกี่ยวกันทั้งสองฝ่ายนี้ แม้ว่าเจ้าคณะทางคณะสงฆ์เห็นชอบ แต่ทางปกครองไม่เห็นชอบคำสั่งนั้นใช้ไม่ได้ ทางฝ่ายปกครองก็

¹สำนักงานศึกษาธิการอำเภอควนขนุน. หนังสือเจ้าคณะแขวงควนขนุน เจริญพรคณะกรรมการอำเภอควนขนุน เรื่อง สำนักสงฆ์ตั้งใหม่ (เขานมวัง) ลงวันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 2482.